

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

КОВАЛЕНКО БОРИС ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 811.161.2'06'28

**МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ АРЕАЛ ПОДІЛЛЯ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН України,
директор Інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глуховцева Катерина Дмитрівна,
ДЗ “Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ),
завідувач кафедри української філології та
загального мовознавства;

доктор філологічних наук, професор
Гнатюк Лідія Павлівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, професор кафедри
української мови та прикладної лінгвістики;

доктор філологічних наук, професор
Руснак Наталія Олександрівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, професор кафедри
сучасної української мови.

Захист відбудеться 29 квітня 2021 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті Інституту української мови НАН України (<https://iul-nasu.org.ua>).

Автореферат розіслано 26 березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У XIX – на початку XX ст. українська літературна мова не була єдиною та уніфікованою для нашого народу, що спричинено насамперед державним роз'єднанням історичної української етномовної території. Крім того, позначилася і та обставина, що українські землі перебували у складі інших держав, які мали свій суспільний устрій, мову, національні традиції. Загальновідомо, що мовна ситуація в Україні була мінливою: у різний час Наддніпрянина користувалася літературною мовою, сформованою на мовотворчості Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, згодом – Б. Д. Грінченка; у Галичині й на Буковині був поширений локальний галицький варіант, що ввібрав багато регіональних рис; на Закарпатті активно використовували “русинську мову”, що базувалася на традиціях старої книжної мови та місцевих говірок. Східноукраїнський і західноукраїнський різновиди нової літературної мови різною мірою спиралися на місцеві монокультурні традиції, зокрема й щодо використання рис народних говорів. Пізніше, у нових суспільно-історичних умовах, відбулося зближення різних варіантів, що поступово торувало шлях до багатодіалектності у своїй основі, до кодифікованого та уніфікованого мовного стандарту, що сталося вже після 1944 р.

Нову українську мову шліфували впродовж XIX–XX ст. кращі письменники своєї доби, які творчо розвивали і збагачували її, боронили права українців за вільне користування рідною мовою; серед них чільне місце посідали: Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, Марко Вовчок, Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, Б. Д. Грінченко та багато інших майстрів слова з усіх українських земель, які привносили в українську мову окремі риси рідних діалектів. На тлі розвитку художнього мовлення відбувалася стильова розбудова літературної мови, формування публіцистичного, наукового, конфесійного стилів, підстилів дидактики, тривало формування української наукової термінології різних галузей знань.

Рух за становлення нової якості української літературної мови на початку 50-х років XIX ст. охопив і Поділля. Очолювали цей культурний напрям А. П. Свидницький, С. В. Руданський, К. В. Шейковський, К. В. Широцький, М. В. Симашкевич – носії регіональної культури, локального типу народного мовлення з його внутрішньою орієнтацією на щоденний високий (фольклорна мовотворчість) підстиль мовлення. Уважне ставлення письменників-подолян до народних джерел, творче використання перлин народного мовокористування засвідчила їхня художня, публіцистична, епістолярна спадщина, а також діяльність як дослідників і популяризаторів подільського фольклору.

Важливо, що рух за якість української літературної мови, підтримка її іманентного використання з народних джерел був посилений громадською діяльністю, центральним змістом якої було утвердження ідеї самодостатності

української мови в колі слов'янських, її здатності виконувати широке коло функцій літературної мови; це був рух проти обмежень української мови, накладених у Російській імперії спеціальними циркулярами та указами. Тому творчість українських письменників кінця XIX – початку XX ст. своїм значенням виходила далеко за межі базових функцій – естетичного словесного відтворення дійсності та власного внутрішнього світу автора; окрім публікацій, громадські читання художніх текстів, літературно-мистецькі заходи ставали каталізаторами в русі за українську мову і національну ідентичність. Показово, що, наприклад, М. М. Коцюбинський надавав особливого значення питанням розвитку української мови, обстоював у літературно-критичних, публіцистичних працях, приватних листах ідею вільного, різностильового функціонування української мови, критикував консервативні погляди на українську мову, окреслював джерела і шляхи її збагачення, висловлював слушні думки щодо лінгвостилістики, правопису тощо.

Закономірно, що творчість письменників другої половини XIX – початку XX ст. привертала увагу дослідників, наслідком чого є численні різнопланові спостереження над ідіолектами окремих авторів. Особливістю цих студій є некритична опора на різночасові видання аналізованих текстів без належної уваги до їх історії, без попереднього текстологічного аналізу, відтак рукописна спадщина, першодруки, пізніші правки авторів – мовна лабораторія письменника – були поза увагою. Здебільшого лінгвостилістичні та історикомовні праці про ідіолекти письменників залишаються без належної уваги до базових джерел інформації, затираючи при цьому ймовірний вплив мовного середовища на ідіолект митця. На цю особливість вивчення мови письменників із вказівкою на важливі методологічні прорахунки дослідників вказано у студіях П. Ю. Гриценка, Л. П. Гнатюк, Г. М. Школи, О. П. Кумеди, Є. М. Пилипенка та ін. мовознавців. Тому актуальним сьогодні залишається вивчення мовотворчості письменників з опертям на рукописи (чи факсимільні видання рукописів), правлені авторами прижиттєві першодруки задля розв'язання таких завдань: 1) текстологічний аналіз, історія створення та умов, обставин публікування текстів, власне – мотивація вибору тексту серед наявних рукописних і друкованих варіантів; 2) зіставне вивчення варіантів тексту (рукописів та якісно опублікованих видань), у якому реалізовано мовну діяльність носія ідіолекту; 3) аналіз вилучених із літературних джерел мовних одиниць на тлі сучасної авторові писемної практики та локального мовного довілля, які могли впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту.

Іншою проблемою є цілісний аналіз мовотворчості кількох авторів, об'єднаних ідейно-естетичним рухом чи локальною традицією. У зв'язку з особливою орієнтацією митців слова другої половини XIX – початку XX ст. на питомі мовні джерела, рідне для них довілля видається актуальною ідеєю вивчення мовотворчості кількох письменників, об'єднаних за територіальною

ознакою. Поділля як територіально-культурний феномен визначено для такого наукового експерименту.

Отже, в українському мовознавстві є потреба у створенні спеціальних праць про мову письменників у контексті їхнього регіонального мовного оточення з опорою насамперед на рукописи та першодруки творів цих авторів. Передбачено, що такий підхід до вивчення ідіолектів письменників забезпечить точність оцінок і повноту опису мовних особливостей та орієнтирів авторів, уможливить окреслення їхньої ролі в розвитку української літературної мови відповідної епохи.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребою дослідити мовну практику С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського як представників українського письменства ХІХ ст. у контексті їхнього зв'язку з Поділлям, простежити шляхи формування й становлення літературних норм, вплив на мову письменників рис рідного їм подільського говору південно-західного наріччя, що наближує до розв'язання широкої проблеми діалектно-літературної взаємодії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами “Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення” (номер державної реєстрації 0107U00093), “Українські діалекти в синхронії та діахронії” (0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 10 грудня 2009 р.).

Мета дисертаційної праці – визначити роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати стан вивчення усного мовлення Поділля кінця ХІХ – початку ХХ ст.;
- схарактеризувати екстра- та інтралінгвальні чинники формування С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського як мовних особистостей;
- простежити вплив фольклорного компонента на мовну творчість письменників Поділля;
- опрацювати рукописи, автографи, першодруки С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, схарактеризувати мову цих джерел, а також мову фольклорних та етнографічних записів із Поділля в контексті розвитку української літературної мови;
- зіставити мову рукописів із мовою пізніших видань творів письменників-подолян;
- з'ясувати відбиття говіркових явищ, зокрема фонетичних, словотвірних, лексичних, морфологічних, синтаксичних, у творах С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, а також в інших фольклорних та етнографічних записах із Поділля;

– установити характер відображення лексичних одиниць із художніх текстів письменників-подолян у словниках української мови.

Об’єкт дослідження – мова художніх, публіцистичних творів авторів, які репрезентують Поділля як мовно-культурний ареал, і мова фольклорних та етнографічних записів, здійснених на цій території, збережена в рукописах і першодруках.

Предмет дослідження – фонетичні, морфологічні та лексичні риси мовотворчості С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського, фольклорних та етнографічних записів, здійснених на Поділлі, у зв’язку з літературною нормою української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Джерельна база дослідження – рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського; фольклорні та етнографічні записи другої половини ХІХ ст.; діалектологічні дослідження та різноманітні словники кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для аналізу залучено значну кількість архівних матеріалів, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ), в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ), у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (м. Чернігів), у бібліотеці Академії наук м. Санкт-Петербурга. Джерелами дослідження обрано рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів тому, що тексти цих творів різних років видання оформлено за сучасним правописом, і виявити особливості мовної манери автора не завжди вдається.

Методи дослідження. Для інвентаризації та опису зафіксованих одиниць використано *описовий* метод з елементами *порівняльно-історичного* та *прийом кількісних підрахунків*. Для дослідження автографів письменника застосовано метод *текстологічного аналізу*. Важливим виявився *ареалогічний* метод, завдяки якому вдалося встановити реальне просторове співвідношення досліджуваних мовних одиниць. Оскільки ідіолект письменників-подолян не можна вивчати ізольовано, поза конкретними культурно-історичними умовами, у яких вони формувалися, то це спонукало застосувати *лінгвокультурологічні* прийоми.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві визначено роль окремого мовно-культурного регіону (ареалу) в розвитку загальнонаціонального літературного стандарту; дослідження ідіостилю письменників-подолян підпорядковано комплексному аналізу формування української літературної мови за моделлю дуальності: *особистість – колектив / регіон*, опрацьовано прийом дослідження індивідуальної мовотворчості письменника у тісній взаємодії з регіональними рухами за розвиток літературної мови; увиразнено роль лексикографії в нормуванні літературного стандарту, закріпленні регіональних рис як загальнонародних, нормативних.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні теорії та методології дослідження історії української літературної мови; у

запропонованому принципі дуальності *індивідуальне – колективне* як засади аналізу генетично локальних елементів у формуванні й розвитку норми української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.; обґрунтуванні необхідності зміни принципів добору джерел для вивчення ідіостилю та історії української літературної мови.

Практична цінність дослідження. Теоретичні узагальнення дисертації ляжуть в основу нових праць з історії української літературної мови. Матеріали роботи можуть бути використані в написанні підручників, у практиці викладання курсів “Історія української літературної мови”, “Лінгвостилістика”, “Літературний аналіз художнього тексту”; у розробленні відповідних спецкурсів і спецсемінарів із мовотворчості С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського; в укладанні сучасних нормативних словників і словників українських народних говорів; для уточнення та обґрунтування сучасних норм літературної мови.

Особистий внесок здобувача полягає в системному, комплексному опрацюванні значних за обсягами архівних джерел, фольклорних матеріалів, рукописів і першодруків письменників-подолян, у їх теоретичному осмисленні. У працях, виконаних у співавторстві, дисертантові належить випрацювання концепції та основний аналіз матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, симпозиумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: “Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті” (м. Тернопіль, 2009), “Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ, 2009), “Гуцульський діалект: минуле і сучасність” (м. Коломия, 2010), “Слобожанська бесіда” (м. Луганськ / Старобільськ, 2010, 2011, 2016, 2017), “Північноукраїнське наріччя в історії української мови” (м. Житомир, 2010), “Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія” (м. Київ, 2011), “Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження” (м. Чернівці, 2011), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2011), “Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі” (м. Кам’янець-Подільський, 2011, 2013, 2015, 2017, 2019), “Актуальні проблеми діалектології” (м. Львів, 2012, 2015), “ВОДА в славянській фразеології і пареміології” (м. Будапешт, Угорщина, 2013), “Україністика: вчора, сьогодні, завтра” (м. Познань, Польща, 2013, 2018), “Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних студій” (м. Київ, 2013), “Україністика: традиції та сучасність” (м. Варшава, Польща, 2013), “Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов’янському тлі” (м. Київ, 2013), “Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст” (м. Київ, 2014), “Лінгвалізація світу” (м. Черкаси, 2014), “Славистика і болгаристика сьогодні: проблеми, идеи, пути развития” (м. Благоевград, Болгарія, 2014), “М. Коцюбинський: погляд з ХХІ століття” (м. Чернігів, 2014), “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій”

(м. Київ, 2015), “Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання” (м. Кам’янець-Подільський, 2015), “Походження й розвиток української мови та її говорів” (м. Житомир, 2015), “Формування джерельної бази сучасної української лексикографії” (м. Київ, 2015), “Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекотології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії” (м. Київ, 2016), “Ареалогія й ономастика” (м. Ужгород, 2016), “Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики” (м. Дніпро, 2017), “Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України” (м. Люблін, Польща, 2017), “Лінгвостилістика ХХІ ст.: стан і перспективи” (м. Луцьк, 2017), “Діалектологія у структурі лінгвістичних знань” (м. Київ, 2018), “Фразеологія в лінгвокультурному просторі” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2019), “Слов’янські діалекти в синхронії та діахронії” (м. Київ, 2019), “Діалектний часопростір. Світлої пам’яті Наталі Хобзей” (м. Київ, 2019), “Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Słowiańska frazeologia gwarowa II” (м. Краків, Польща, 2019), “Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам’янець-Подільський, 2009–2020 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 71 науковій праці, з них: індивідуальна монографія “Від ідіолекту до літературної мови: Поділля кінця ХІХ – початку ХХ століття” (Кам’янець-Подільський, 2020. 392 с. 22,79 ум. друк. арк.), розділ у колективній монографії, словник “Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького” (Кам’янець-Подільський, 2019. 364 с. 21,16 ум. друк. арк.), 37 статей у фахових виданнях України, серед яких 13 – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 8 – у закордонних. Решта публікацій – праці, що є додатковою апробацією дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаної наукової літератури та переліку опрацьованих джерел (385 позицій), переліку умовних скорочень. Загальний її обсяг становить 473 с., обсяг основного тексту – 406 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й завдання, визначено об’єкт і предмет, з’ясовано теоретичне та практичне значення роботи, її наукову новизну, окреслено джерельну базу, методи дослідження, визначено особистий внесок автора, подано відомості про апробацію здобутих результатів, структуру дисертаційної праці.

У **першому розділі** “Українське народне мовлення кінця ХІХ ст. на Поділлі в контексті становлення літературної мови” відзначено давню традицію різногалузевих досліджень подільського краю, збереження архівів

та столітніх записів, що дає змогу сучасникам вивчати етапи розвитку української літературної мови.

Цю проблему не можна ґрунтовно опрацювати без глибокого вивчення важливого чинника української національної культури, її безцінного народного духовного скарбу – фольклору. Зазначимо, що мовно-стилістичні ресурси фольклорного контексту не перестають бути об'єктом досліджень із часів О. О. Потебні, який передбачив спроможність народнописаного тексту стати об'єктом багатьох дисциплін, що вивчають засади національних духовних і культурних пріоритетів.

Як відомо, формування мовно-літературних норм відбувалося не без впливу високохудожніх зразків народної творчості. Мову українського фольклору вивчають із погляду значення її для мовотворчості окремих письменників, для стилістичної диференціації виражальних засобів літературної мови, а також як самодостатній щодо структурно-семантичної організації та естетичних функцій предмет у системі національних культурних вартостей.

Інтерес до вивчення усної народної творчості Поділля зароджується вже в першій половині XIX ст. Одним із перших збирачів матеріалів із цього краю був мовознавець і фольклорист В. І. Даль. У 1846 р. на Поділлі записував перекази, пісні, прислів'я та приказки Т. Г. Шевченко, відомо й про записи, здійснені О. С. Афанасьєвим-Чужбинським і П. П. Чубинським. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на території Поділля, використали у своїй творчості Марко Вовчок та Опанас Маркович.

На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. П. Свидницький, С. В. Руданський, К. В. Шейковський та ін. Зокрема, С. В. Руданський записав чимало приказок і прислів'їв у с. Хомутинях Вінницького повіту, 298 одиниць він передав Матвію Номису (М. Симонову), і той чималу частину з них опублікував у своїй відомій збірці, згадавши ім'я письменника в передмові. Пісні, зібрані С. В. Руданським, чітко відбивають подільські говіркові риси: вживання [ц'] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча – хоць*; замість [і] (<ѣ) звучить [у] внаслідок уподібнення до [у]: *поцюлюю*; відсутність чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими [дж], [ч], [ж], [ш]: *хожу ненахожуся*; форма *люде* замість *люди*; твердість приголосного [р]: *расный, кучеравый, трасты, вечераты*; закінчення -и у формі род. відм. одн. іменників III відміни: *смерты*; стверділий кінцевий [т'] у дієсловах: *дадутъ, плываютьъ*; явище так званого *укання* – *домувыну*; випадання звука [о] в середині слова у формах дієслова *хотіти* – *хтиты, схтило*; збереження м'якості шиплячих та аффрикат – *ходышь, говорышь, незовешь, идешь, несешь*; уживання протетичних [г], [в] перед голосними – *гыншои*; говіркова форма числівника *один* – *идна*; у дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [і] – *въ божи карі*; залишки двоїни; уживання

конструкції дав. відм. з прийменником *к* і його фонетичними варіантами: *къ зеленому дубу*.

Поштовхом до народознавчого вивчення цього ареалу стали публікації програми для збирання зразків народної мови в “Подольских губернских ведомостях” (1852), а в “Подольских епархиальных ведомостях” (1862, 1867, 1884) – програм для збирання інформації про народні забобони, говори, звичаї. Саме після цих публікацій з’явилася велика кількість записів із Поділля.

Значна фольклорно-етнографічна спадщина А. І. Димінського, ще одного уродженця цього краю, є також невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – як етнографів, фольклористів, так і лінгвістів, особливо ж діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) становить близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів’їв, приказок і загадок тощо. Записи мають численні варіанти, у них чітко зафіксовано вплив місцевого мовлення, традицій тощо. А. І. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки.

У збірці “Казки та оповідання з Поділля в записах 1860 р.” (Київ, 1928) було вміщено тексти, записані С. В. Руданським та А. І. Димінським. Лінгвальний аналіз записів уможливив виявити говіркові риси на різних мовних рівнях: фонетичному (вживання [у] замість [о] (так зване *укання*): *сукира, думовина, будай, булван, відпукутовав*; поширення [у] на місці [л] у слові *горілка*; випадання звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти*, у присудковому слові *треба*, у частці *нехай*: *хтіти, тра, най*; стверділий кінцевий [т’]: *стоят, мають, сплинут, порат, досит*; стверділий кінцевий [ц’]: *пупец, танец, старец, зая(є)ц, вмерлец*; перехід [ст] у [с’ц’]: *косцьол, госьці, зі злосьці*; уживання [ц] замість нормативного [т]: на *вцєки*; вставні приголосні [л], [н] після губних: *поломлят (=поламають), здоровля, памнять* тощо; діалектні форми числівників: *єден, їдного, їдна, оден, штири, штери, девіть, десіть, одинайцїть, одинайцятъох, дванадцїтий, тринадцїть, тринайцїтого, двацятъ, четиреста*; перехід [і] в [у] у слові *цілувати – цюлювати*; твердість приголосного [р’]: *з мора, трох, мірати, радно, по зорах*; уживання [и] на початку слова: *иниий*; відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни: *волося, створіня, вісіля, зіля*; уживання [ц’] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча – хоць*; спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [і] у слові *пїшли – пїйшли*; уживання приставних [г], [в]: *вочи, вовечка, Гадам, гатаман, вослїп, вожив, вокрїп*; перехід [вн] у [мн]: *за гримню, рїмний*; неповноголосся: *древо; словотвірному* (уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ишч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-иш-*: *сильніций, мудріций, гарніций, висилїций* тощо; уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *застеляний, обваляний, повішаний*; поширеність іменникових утворень із суфіксом *-иск-(о)* відповідно до утворень із суфіксом *-ишч-(е)*: *окописко, цвинтариско, цаписко, мужичиско, топориско, псисько*);

морфологічному (використання словоформ з [i]: а) у флексії *-ім* місц. відм. прикметників твердої групи замість поширенішого закінчення *-ому*: у *Києвскім*, на *чорнім*, на *білім*, в *старім* кляшторі; б) у закінченні *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: *другій*, *нечестивій*, *убогій*, *правдивій*, *чоловічій*; використання словоформ з [u] замість [i]: а) у наз. відм. одн. прикметників, дієприкметників та числівників трапляється закінчення *-ий* замість *-ій*: *подорожний*, *третий*, *середний*; б) у формі род. відм. одн. іменників III відміни – *смерти*, *ночи*, *крови*, *соли*; іменники *люди*, *гості* і под. в род. відм. множ. здебільшого мають закінчення *-ий*: *людий*, *грошій*, *сіній*, *дітий*; закінчення *-е* в лексемі *люде*; від деяких іменників колишніх *-ā-*, *-jā-*основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, знаходимо форми род. відм. множ. із флексією *-ів*, що витворилася під впливом *-ī-*основи: *мамів*, *відьмів*, *яблонів*, *церквів*; форма орудн. відм. одн. іменників на *-ом* замість нормативної на *-ем*: *вогньом*, *коньом*, *хлопцьом*, *полудньом*, *рискальом* тощо; іменники середн. р. на *-а* II, і IV відмін, в орудн. відм. одн. мають закінчення *-ом* замість нормативного *-ам*: *коріньом*, *начиньом*, *зільом*, *житьом* тощо; у досліджуваних текстах іменники чол. р. в дав., а також у місц. відм. одн. мають закінчення *-ови* (*-еви*): *Богови*, *світови*, *чоловікови*, *вовкови*, *вогньови*, *вітрови*, *чортови*, *фурманови*, *катови*, *місяцєви*, *пньови*, *коневи*; іменники жін. р. III відміни в орудн. відм. одн. мають нерідко закінчення *-ою* – *постельою*, *мазьою*, *нічьою*; уживання форм двоїни: *три дереві*, *дві яйці*, *три підводи*; уживання форм інфінітива на *-чи*: *бігчи*, *достерегчи*, *затовчи*, *запрячи*, подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говори, поряд із формою знах. відм. *мене* особового займенника *я*, що збігається з род. відм., відбиває давню форму *мня/мя*; уживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно* (*йно*) зі значенням ‘лише, тільки’; зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді: *казали-сьти*, *приніс-ем*; *би-сьмо*, *жебе-сьмо*, *бігли-сьмо*, *вхватили-сьмо*; форми зразка *буду ходив*, *буду плив*, *буду лапав*, *буду ся женив*, *буду ночував*; поширені скорочені форми дав. відм. одн. цього займенника *му*, *ї*: *каже му* дістати, *заздрісно му* стало, *дали ї* десять різок; уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції як при дієслові, так і через кілька слів від нього: ... аж доки *ся* сам не *переконаю*, *порохом ся розсипав*; енклітичні форми дав. відм. одн. особових і зворотного займенників (*ми*, *ти*, *си*); на лексичному (*п'єц* ‘піч’, *гелеток* ‘неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда’, *запіяли* ‘заспівали’ (про курей, півнів), *трутити* ‘штовхнути’, *писок* ‘рот’, *когут* ‘півень’, *видіти* ‘бачити’, *приймити* ‘брати’, *рискаль* ‘заступ’, *фрасунок* ‘печаль, турбота, неспокій’, *трафитися* ‘траплятися, бувати’ та ін.).

У середині XIX ст. з’явилися друковані видання, спеціально присвячені фольклору та етнографії Поділля. Першою такою роботою вважають “Быт подолян” К. В. Шейковського, у якій також відбито низку діалектних рис

Поділля: твердість приголосного [p’]: *рад* (ряд), *навару*; форми двоїни: три *дівчини*; стверділий кінцевий [t’]: *будут*; уживання [y] на місці [o]: *супілка*, *звуювати*; числівникові форми *іден*, *итире*; давня форма займенників *тебе*, *мене* – *тя*, *мя*. Місцями впорядник позначив характерні “подільські” наголоси: *кремена́*, *поне́сла*.

Найвідомішим відгуком на працю К. В. Шейковського є “Великдень у подолян” А. П. Свидницького. Нарис, який автор планував як рецензію на “Быт подолян”, у процесі роботи переріс звичайну рецензію і став ґрунтовним етнографічним дослідженням. А. П. Свидницький детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодня на Поділлі, використавши власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв’язок місцевих народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії. І хоч нарис написаний російською мовою, нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована в мовну палітру твору. У першодруці (автограф невідомий) ми виділили низку лексичних регіоналізмів (*полики*, *кабка*, *кички*, *ковтки* та ін.).

Фольклорні та етнографічні матеріали з Поділля письменник використовує у своїх інших нарисах “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, “Злой дух”, “Остатки от времён доисторических” та ін. Мова праць також відбиває виразні діалектні риси на різних мовно-структурних рівнях, а саме:

1) на фонетичному – вставні приголосні [л], [н] після губних: *вимня*, *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *рипляхъ*; вживання твердого [p] замість нормативного [p’]: *якъ зори*, *зорами*, *зь вівтара*, *опира*, до ёго *міране*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* *небіжчика*, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруетця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, на *вечеру*, *опира*, *съ трома* тощо; наявність протетичного [г]: *гинча*, *гинчим* *часомъ*, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*); стягнення приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ье*: *волося*, *йменя*, *ріля*; випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*: *хтіла*, *треа*; збереження м’якості шиплячих та африкат (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешъ*, *сидишь*, *складешъ*, *спогадаешъ*, *захочишь*, *промежь* себе, *насторчь*, *ледачь*, *хочь*; уживання [xв] замість [ф]: *парахвіяне*, *парахвія*;

2) словотвірному – уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *смілівійший*, *зручнійше*, *розумнійші*, *потихійшае*; уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *поколяний*, *посоляний*, *зліпляна*, *роспаляний* тощо; злиті форми минулого часу складеного типу: *заховався еси*, *не послухала еси*, *не чула еси*, *мали-би-сьте*;

3) морфологічному – закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: *відьмуванне*, *убранне*, *дівованне*, *жаборинне*, *закінченне*, *зроцінне*, *насланне*, *оповіданне*, *Запорожжє*, *счастье*, *життє*,

дрантє та ін.; форма дав. відм. одн. іменників II відміни м'якої групи на *-ові* (щоправда, за тодішнім правописом А. П. Свидницький використовував літеру *ѣ* замість буквосполучення *ьо*), наприклад: “віддавъ *зятѣві* все свое царство...”; форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м'якої та мішаної груп на *-ом*: *мечомъ*; форма род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни на *-ів*, наприклад: *жабівъ* або *гадюкъ* нашілють на обістя; по той бікъ *школівъ*; чи то я мало *войнівъ* відбув; трапляються в нарисі й залишки двоїни: дві *сестрі*;

4) серед лексичних регіоналізмів автора – такі: *бурдіець* – ‘землянка’, *вдвозі* – ‘удвох’, *троха* – ‘трохи’; *далій* – ‘далі’; *набіл* – ‘молоко’, ‘молочні продукти’, *галити* – ‘квапити’, *зарівно* – ‘однаково’, *здибле* – ‘здибає’, *копор* – ‘гілка’, *лаби* – ‘лапи’, *лилик* – ‘кажан’, *мачати* – ‘умочати’, *нім* – ‘поки’, *ралити* – ‘орати’ та ін.

У монографіях, численних статтях і розвідках учені неодноразово наголошували на науковій цінності збирацької діяльності цих представників у вивченні та збереженні традиційно-побутової культури населення краю. Наукову цінність мають також фольклорно-етнографічні матеріали з Поділля, що були опубліковані впродовж 60–70-х років XIX ст. на сторінках місцевих періодичних видань: “Труды историко-статистического комитета”, “Подольские губернские ведомости” і “Подольские епархиальные ведомости”.

Новим істотним кроком у вивченні Поділля як окремого етнографічного регіону стала відома етнографічно-статистична експедиція в Західноруський край, здійснена в 1869–1870 рр. під керівництвом П. П. Чубинського. Це була перша спроба комплексного дослідження різних аспектів матеріальної та духовної культури населення Правобережної України, яке виконували за визначеною програмою й науковою методикою. Матеріали експедиції, опубліковані в семитомному виданні “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872–1877), охоплюють значну частину території Поділля (Кам’янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) і містять записи усної народної творчості, календарні та сімейні обряди, народні вірування і знання, народні звичаї, а також етнографічно-статистичні описи українського, польського та єврейського населення краю. Тут зібрано 1800 паремій і фразем та близько 200 загадок, узятих упорядником із рукописних джерел, які послідовно відбивають подільські говіркові риси, наприклад: твердий приголосний [p]: “Кінь на *чотирохъ* ногахъ спотикається”, “На жито *ору*, а гречки не маю”; флексія *-e* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн. замість нормативної *-a*: “Сяке таке *плесканне*, аби добре *мішканне*”; говірковий суфікс *-ійш-*: “*Розумнійше* міске теля, якъ сільска дитина”; уживання [ц] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча*: “За сієі Евдохи – колибъ борщу *хочъ* трохи”; говіркові форми числівників: “За кавалок кишки бігъ *штири* милі пішки”, “*Ідному* вісімнадцять, другому – безъ двухъ двадцять”, “*Штири* брати – ідень другого не догонить”; давній сполучник *жеби*: “*Жеби* кузка не скакала, то би й ноги

не зломала”; форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-e* замість *-ить*: “*Ходе* по світі, якъ той линь по воді, до жадної риби не доторкається”; лексичні діалектизми: “За першої небожки, були на маслі пирожки; а за цієї бридохи *ино* киселя трохи” (іно, йно – *діал.* тільки, лише), “Разлучить *рискаль* та лопата” (рискаль – *діал.* заступ), “И *когутъ* на своїмь сміті господарь” (когут – *діал.* півень), “Сиди, грибе, поки тебе хто *здибле*” (здиблю – *діал.* зустріти кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись), “Каби грушка въ *писокъ* впала” (писок – *діал.* рот). Зазначимо, що П. П. Чубинський був одним із перших, хто в публікаціях народних висловлювань убачав і певні лінгвістичні зацікавлення.

У 80–90-ті рр. ХІХ ст. питання етнографії Поділля було висвітлено переважно на сторінках вітчизняних періодичних видань “Киевская старина”, “Живая старина”, “Записки наукового товариства імені Шевченка” у Львові, а також польських часописів. Основну увагу дослідники, як і в попередні періоди, зосереджували на вивченні духовної культури народу – його звичаїв, обрядів та вірувань. Матеріали з етнографії Поділля з’явилися на сторінках журналів.

Зазначимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. помітно розширюється тематика досліджень цього ареалу, зокрема важливим доповненням до фольклорно-етнографічного вивчення Поділля в цей період стала творча діяльність видатного письменника-подолянина М. М. Коцюбинського, який добре знав побут і звичаї сільського населення, стосунки між різними верствами, історію краю. Письменник докладно описав життя подільських селян у пореформений період у повісті “На віру” (1892), оповіданнях “Ялинка” (1891), “Харитя” (1891), “П’ятизлотник” (1892) та ін., точно відтворивши говіркове мовлення.

Зауважимо, що до систематичного вивчення Поділля, що передбачало збирання та дослідження етнографічних і фольклорних матеріалів, активно долучалися й польські дослідники. Починаючи з перших десятиліть ХІХ ст., Ф. Гіжицький, Ю. Сенковський, В. Марчинський, Л. Голембійовський, О. Пшездецький, Ю. Крашевський описали у своїх працях окремі аспекти матеріальної та духовної культури українців Поділля. В історико-краєзнавчих описах В. Залеського, Ж. Паулі, О. Кольберга та ін. подано зразки і народної поезії цього краю. Наприклад, як зазначають учені, доробок З. Доленги-Ходаковського – це видатний набуток не тільки української, а й загальнослов’янської фольклористики, це перша спроба систематичного, усвідомленого записування пісенності українського народу в її жанровій різноманітності, у великій кількості зразків і на широкій території – Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі й Наддніпрянщині. Більшість пісень, записаних ним, збереглася дотепер у рукописах-автографах і копіях із його записів. Цінність рукописів полягає не лише в багатстві матеріалів, записаних безпосередньо з уст народу на широкій території, а й у тому, що З. Доленга-Ходаковський у своїх записах нерідко прагнув також відтворити діалектні особливості мови, передати живе звучання, вимову певних слів і звуків. Записані ним пісні

зберігають значну кількість слів і висловів, які сьогодні або не вживають в українській літературній мові, або ж вони побутують лише на певній території, про що свідчить їх фіксація у словниках української мови з ремарками *діал.* та *заст.:* *доїдати* – *діал.* ‘набридати’, ‘досаджати’, ‘докучати’; *ззуміти* – ‘думати’, ‘міркувати’; *одвітати* – ‘відповідати’; *заушниці* – *діал.* ‘сережки’; *ловчик* – ‘мисливець’ та ін. У цих піснях фіксуємо форми: а) старого знах. відм. замість род. відм.: “*На Івася-бояре*”, тобто: на Івасевих бояр; б) колишнього оруд. відм. іменників *й*-основ: “*Шлет мене по водицу з великими да відерци*”; в) форми двоїни: “Ой чи диво, чи не диво: Звойовали дівки *дві місті*, Молодици *дві селі...*”.

У працях З. Є. Болтарович, Р. Ф. Кирчіва, В. А. Юзвенко високо оцінено роль польських авторів XIX ст. у вивченні етнографії та фольклору Поділля.

Різні етнографічні та фольклорні матеріали слугують важливим і надійним джерелом інформації для діалектологічних досліджень і нерідко вони є унікальними свідченнями про українське діалектне мовлення в конкретний проміжок часу. Крім того, під час вивчення окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, частково граматики і навіть фонетики) такі тексти будуть важливими, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними відомостями. Це найбільше стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які часто переносили з однієї місцевості в іншу зі збереженням діалектних особливостей, що можуть бути і не властивими тій території, де ця пісня заново побутує.

Джерельною базою дослідження народного мовлення Поділля кінця XIX – початку XX ст. слугують також лексикографічні праці того періоду. Словники кінця XIX ст. (“Нѣмецко-русский словарь” О. Партицького, “Опытъ русско-украинскаго словаря” М. Левченка, “Малоруско-німецкий словарь” Є. Желехівського та С. Недільського, “Русько-мадярский словарь” Л. Чопея, “Словарь російсько-український” М. Уманця та А. Спілки, “Русско-малоросійській словарь” Є. Тимченка та ін.) відіграли помітну роль у лексичному внормуванні української літературної мови і досі мають значення великих і цінних довідників – збірок матеріалів лексики живої народної української мови і літературної мови другої половини XIX ст. і можуть слугувати джерелом діалектологічних досліджень.

В історії вивчення подільського говору чималу роль відіграють праці, у яких подано його опис. Це здебільшого невеликі статті, присвячені переважно аналізу зафіксованих авторами фонетичних, граматичних і лексичних особливостей окремих говірок сіл Бодачівка, Монастирське, Кобилівка, Пахутинець, Могильна, Панівці, Стара Ушиця та Писарівка колишньої Подільської губернії. Автори наукових розвідок (Г. К. Голоскевич, О. І. Сорочан, В. М. Отроковський, Б. М. Яцимирський, Є. К. Тимченко, Є. М. Грицак, Є. М. Рудницький та ін.) визначили належність досліджуваної говірки до певного наріччя, окреслили її мовні особливості переважно фонетичного та морфологічного рівнів.

У другому розділі “Діалектні особливості ідіостилю С. В. Руданського” проаналізовано ідіолект як систему мовних засобів індивідуума, яка формується на основі засвоєння мови і розвивається у процесі його мовленнєвої життєдіяльності. Ідіолект письменника перебуває у складних взаємозв’язках з літературною мовою, її фольклорними, усно-розмовними та писемно-літературними традиціями, мова письменника – це свідчення про конкретний період розвитку української мови, її літературного варіанта, наповнення різними елементами – народнорозмовними, книжними, діалектними, а також пошуки індивідуального мовного самовираження.

Дослідження ідіолекту С. В. Руданського є актуальним завданням, оскільки у працях про мову творів письменника та її роль в історії українського літературно-писемного процесу досі глибоко і всебічно не з’ясовано статус мовного довкілля у процесі формування його мовотворчості. Науковці звертали увагу на виразну діалектну основу мови творів цього автора, але комплексного ареалогічного прочитання текстів (рукописів) С. В. Руданського досі немає.

У розділі описано виявлені в рукописах співомовок, приказок, байок, казок, небилиць говіркові явища на різних мовних рівнях, зокрема:

1. На фонетичному рівні: так зване *укання*; спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [ї]: *зайгорнувъ, пійняв, піймы*; стверділий кінцевий [т’]: *ломить бадья, валить на прахъ, зазеленіють, точить, ставять, скочють, пьють, гуляють, розбивають* та ін. (водночас у співомовках пізнішого періоду натрапляємо на нормативний варіант *ходитьъ*); вставні приголосні [л], [н] після губних: *роспнявся, здоровля, соломнянык*; приголосний [ў] заступає [л] у слові *горілка* – *горивка*; діалектні форми числівників: *єден, їдна, штири (штыре), штирнадцять*; у подільських говірках відповідно до *а* з *ѣ після губних з’являється перед [а] після приголосного [м] звук [н]: *симня*; твердий [р] замість [р’]: *бура, трома, ратувати, гора* (горя), *дручкамы, зорамы, прямо* (зауважимо, що в рукописі трапляється і м’який [р’] на місці нормативного [р]: *теперь, витерь*); у співомовках, хоч і непослідовно, кінцеві шиплячі та африката [ч] зберігають свою давню м’якість, що є характерною рисою консонантизму південно-західних говірок: *лемишь, хочешь, порадышь, бачышь, хочъ, биліешь, тисячь, лышь, ничь*; стверділий кінцевий [ц’]: *хлопецъ*; уживання [и] на початку слова: *ыржа*; відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни: *волося, бадья, зия* (зілля), *гыля, сніданя, жытя, смерканя, насиня*; уживання приставних [з], [в]: *згоремо, гыншій, гатаман*; перехід [і] в [у] внаслідок асиміляції, що визначаємо, наприклад, у слові *цілувати* – *цюлювати*; часте вживання *сч* замість *шч* (щ): *счастя*; для збереження ритмомелодики співомовок уживається *тра* замість *треба* (зазначимо, що в сучасних подільських говірках і досі частіше використовують присудкове слово *тра*).

2. На словотвірному рівні фіксуємо такі говіркові риси: уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ишч-* (у рукописах *-ишич-*) для

вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-иш-*: *найяснищий, найсьильнищий, найрозумнищий, наймылищий, найдобріший* та ін.; широко знане на Поділлі вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: *згубляного* счастья, каминь *зкругляный*; уживання суфікса *-ачк-* замість нормативного *-ечк-* у слові *сонечко – сонячко*; прислівникові форми на *-о* відповідно до нормативних на *-и*: *тільки, скільки*; непослідовне вживання прислівникових форм на *-е* відповідно до нормативних на *-и*: *всюде*.

3. На морфологічному рівні також спостерігаємо вияви територіальності: використання словоформ з [i]: а) у закінченні *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: *гыншій, другій, всякій, великій, першій*; б) у формах прикметників фіксуємо закінчення *-ий* (*-им*) замість *-ій* (*-ім*): *дальнымъ*; в) у вимові прикметника *глибокий – глібокий* (цю особливість подільських говірок вирізняла також О. Б. Курило на поч. ХХ ст.); лише зрідка в рукописах співомовок знаходимо закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: *повитре*; закінчення *-е* у формі *люде* (однак поряд із флексією *-е* фіксуємо і нормативне закінчення *-и*); у текстах автографів у словах на зразок *люди, гроші* в род. відм. мн. вживається флексія *-ий* та її варіант *-ій*: *людий, грошій (грошій), сіний, дітий*; форма оруд. відм. одн. іменників на *-ом* замість нормативної на *-ем* також поширена в досліджуваних текстах: *царомъ*; іменники чол. роду в дав., місц. відм. одн. мають закінчення *-ови* (*-еви*): *царови, коневи, купцеві*. Зауважимо, що флексія *-ови*, а також *-еви*, яка набуває часто фонетичного вигляду *-’ови* з кінцевим *и*, а не *і*, за спостереженнями вчених, широко представлена майже в усіх південно-західних діалектах.

Однією з діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів, є вплив іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ на іменники з колишніми основами на *-ī-* та злитих із ними приголосних основ, що виявилось в поширенні в останніх флексій орудн. відм. одн. *-ою, -ею*. Такі говіркові форми знаходимо в рукописах С. В. Руданського: *кривльою* ('*кров’ю*').

У дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [i]: *на лави дубови, вь крамни, по ни, на церкви святи, ти рыби, у кажди церкви, по зелени*.

Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говори, поряд із формами знах. відм. *мене, тебе* особових займенників *я, ти*, що збігається з род. відм., зберігає давні форми *мня/мя, тя*; фіксуємо і займенникову форму *ню* замість *неї*.

На Поділлі досить часто використовують злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем*. Такі форми зафіксовано й у співомовках С. В. Руданського, наприклад: *утопыла-сь, витдала-ись*.

З-поміж особливостей мови письменника, які з погляду сучасних норм сприймаємо як діалектизми, потрібно виокремити форму род. відм. одн. від іменників чол. р. II відміни на *-a*. Наприклад, у рукописі “Лірникових дум” фіксуємо колишню форму род. відм. одн. іменників *ǫ*-основ: *лиса* (лісу), *свита* (світу), *вика* (віку).

В автографах С. В. Руданського трапляються також лексичні регіоналізми, а саме: *стіль* ‘стеля’, *шайка* ‘шалька’, *кримка* ‘шапка’, *бинда* ‘стрічка’, *дактель* ‘фінік’, *убрус* ‘скатерка’, *крівля* ‘кров’, *баль* ‘бал’, *моцювати* ‘силкуватися’ та ін.

Зауважимо, що більшість із виявлених у рукописах говіркових рис знівельовано в пожиттєвих виданнях творів письменника, зокрема: ненормативне вживання голосних і приголосних, стверділого кінцевого [т’], неподовження приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје*, прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння тощо.

У третьому розділі “**Рукописна спадщина А. П. Свидницького і літературний стандарт**” проаналізовано праці від кінця XIX ст. і до сьогодні, присвячені ідіостилі А. П. Свидницького.

Зазначимо, що дослідження його творчості пройшло кілька етапів. У різні періоди відповідно до засадничих принципів певних літературознавчих напрямів та шкіл її оцінювали по-різному. Уперше в 1882 р. на фольклорно-етнографічні записи А. П. Свидницького звернув увагу історик української літератури М. І. Петров, надрукувавши в журналі “Исторический вестник” статтю “Антоній Свидницькій”.

Для загалу постать А. П. Свидницького як митця слова відкрив І. Я. Франко. З погляду естетично-психологічної методології він, зокрема, зауважував, що творчість письменника дала вітчизняній літературі першу українську повість на тлі сучасного йому суспільного життя – в умовах політичної неволі. Автор наголосив на доцільності відображення письменником процесу руйнування материнської культури України колонізаційними та русифікаторськими тенденціями. І Я. Франко поставив А. П. Свидницького в ряд “нових письменників” – В. Б. Антоновича, С. В. Руданського, О. Я. Кониського, оскільки, на думку критика, він був кращим епіком, ніж представники старшого покоління О. П. Стороженко, Я. Г. Кухаренко, Ганна Барвінок, Я. І. Щоголів. Саме І. Я. Франко вперше надрукував у журналі “Зоря” твір А. П. Свидницького “Люборацькі”.

Творчість письменника-подолянина зацікавила також О. Я. Кониського, О. М. Огоновського, Ф. П. Матушевського, а у XX ст. його доробок досліджували О. Т. Богаєвський, І. А. Зубковський, А. І. Рогозівський, В. І. Станіславський, Ю. П. Філь, В. Я. Герасименко, М. М. Хращевський, А. П. Шамрай, Б. М. Шевелів, Микола Зеров. Немало уваги віддали письменникові і в пізнішому часі М. Є. Сиваченко, Н. Й. Жук, Р. С. Міщук, П. П. Хропко, Й. О. Дзендзелівський, О. Г. Муромцева, Н. А. Данюк та ін.,

однак дослідники лише побіжно згадували про його мовну манеру. Проаналізувавши рукописний доробок А. П. Свидницького (пісні, фольклорно-етнографічні нариси, оповідання, роман “Люборацькі”), констатуємо, що мова його творів хоч і внормована, проте не позбавлена й діалектних рис.

I. Найголовніші фонетичні особливості подільських говірок, відбиті в автографах: вставні приголосні [л], [н] після губних: *вимня*, *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *риплях*; типовою для подільського говору є твердий [р] замість нормативного [р’]: *якъ зори*, *зорами*, *зь вівтара*, *опира*, до ёго *міране*, *трохи*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* небіжчика, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруецця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, на *вечеру*, *опира*, съ *трома* тощо; у романі “Люборацькі” дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими, як і в більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних: *ходю*, *попросю*, *вчистю*, *зненавидю*. У рукописах нарисів таких форм ми не знаходимо, але вже натрапляємо на форми на зразок *хожу*, *сизжу*, де чергування відбулося, але фонема /дж/ заступлена фонемою /ж/, що характерно для полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірок: не *звожу* очей съ покійника, *вхожу* до хати; твердість приголосного [т] у дієсловах 3-ї ос. одн. і мн. теперішнього часу і 2-ї ос. мн. наказового способу: *робит*, *носит*; наявність протетичного [г] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо в порівнянні з літературною мовою, наприклад: *гинча*, *гинчим часомъ*, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*); у нарисах, хоч і не послідовно, приголосні в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ье* подовжуються, наприклад: *буванобіжжя*, *весілле* (*висілле*), *відьмуванне*, *дівованне*, *жаборинне*, *закінченне*, *зроцінне*, *оповіданне*, *житте* (*життя*), *Запорожжє*, *иматте*, *гаддя* та ін. Трапляються слова з неподовженими в цій же позиції: *волося*, *йменя*, *ріля*. У неавторизованому списку роману “Люборацькі” фіксуємо протилежне явище: приголосні в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ье* не подовжуються: *дівуваня* – дівування, *вбраня*, *убрани* – вбрання, *убранні*, *каміня* – каміння, *волося* – волосся, *шматя* – шмаття, *начыня* – начиння, *жытя* – життя, але фіксуємо й форми *длубання*, *сватанни*, *обличчя*; досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба* (синкопа): *хтіла*, *хтіти*, *треа*, *тра*; у рукописах, хоч і не послідовно, шиплячі та афrikата [ч] зберігають свою давню м’якість (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешъ*, *сидишь*, *складешъ*, *спогадаешъ*, *захочишь*, *промежь* себе, *насторчъ*, *ледачъ*, *хоч*; уживання [хв] замість [ф]: *парахвіяне*, *парахвія*.

II. Найголовніші словотвірні особливості подільських говірок, відбиті в рукописах, такі: уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ийш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-иш-*: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *смілівійший*, *зручнійше*, *розумнійші*,

потихійшає, друднійшь (трудніше); дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *поколяний, посоляний, зліпляна, роспаляний* та ін.; у нарисах виявлено й злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді, наприклад: *заховався еси, не послухала еси, не чула еси, мали-би-сьте*.

III. На морфологічному рівні особливості подільських говірок, збережені в рукописах письменника, такі: закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: *відьмуванне, убранне, дівованне, жаборинне, закінченне, зроцінне, насланне, оповіданне, Запорожже, счасце, житте, дранте* та ін.; форма дав. відм. одн. іменників II відміни м'якої групи на *-ові* (щоправда, за правописом того часу А. П. Свидницький використовував літеру *ѣ* замість буквосполучення *ьо*), *зятѣві*; форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м'якої та мішаної груп на *-ом*: *мечомъ, Антосьомъ, дѣгтѣмъ*; форма род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни на *-ів*: *жабівъ, школівъ, воїнівъ, бабівъ*; трапляються в автографах і залишки двоїни: *дві сестрі*; діалектні форми займенників: *мя/мня, тя, ся*, (до, в, за, для) *ѣго* (*его*) без початкового *н-*, в (від) *еі* (=неї), *ю/ню*, (=її/неї); форми *хожу, сижу* і под., де чергування відбулося, але фонема */дж/* заступлена фонемою */ж/*; усічення закінчень прикметників та присвійних займенників жін. р. у дав. і місц. відм. одн.: *по други – по другій*; форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, дзвоне, зломе, вкороте* та ін.; наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників III відміни: *соли, смерти*.

IV. Лексичні риси подільського говору здебільшого зумовлені не лише специфікою його внутрішнього розвитку, а й міждіалектними контактами в цій мовній зоні, тому серед територіальних лексичних маркерів визначено чимало рис, які єднають його з іншими суміжними українськими говорами. Серед лексичних регіоналізмів у мові творів автора виокремлено такі: *равлик* – ‘рід шкіряних постолів’, *полик* – ‘верхня частина рукава сорочки’, ‘поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника’, *ковтки* – ‘сережки’, *чечуга* – ‘свиня’ та ін.

У спадщині А. П. Свидницького є низка російськомовних оповідань, до яких сучасники письменника ставилися неоднаково: одні схвалювали, інші засуджували. І. Я. Рудченкові, наприклад, сподобалося те, що А. П. Свидницький одним із перших українських письменників-шістдесятників почав писати твори про українське життя російською мовою. Протилежної думки був М. Номис, уважаючи це зрадою національних інтересів, “перевертенством”.

Відзначимо, що двома мовами – українською та російською – писало багато українських письменників, серед них: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок та ін. О. І. Білецький із цього приводу зауважував, що українські письменники XIX ст. не переставали бути

українськими від того, що зверталися до російської мови, а їхні твори не втрачали через це своїх національних особливостей.

А. П. Свидницький писав російською мовою головно для заробітку, “бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно” (І. І. Огієнко), але національну специфіку його російських творів ми відчуваємо і через їхню тематику, і через відображені в них людські характери, матеріальний світ, географічне середовище, побут. Навіть епіграфами до своїх оповідань А. П. Свидницький добирає українські прислів'я та приказки: *Дере коза лозу, а вовкь козу, вовка мужыкь, мужыка пань, пана юрыста, а юрысту чортивь трыста* (“Попался вь просакь”), або *Подоля, Подоля! гирка твоя доля... Хорошый край та лыха годына* (“За годь до холеры”). Деякі з оповідань мають назви, що збігаються з висловами народної мудрості, наприклад: *Хочь зь мосту та вь воду*.

У тексті всіх своїх російськомовних оповідань та нарисів письменник уводив багато українських паремій та фразеологізмів: “*майтесь на осторожності*”, “*но видь біды не втікты*” (“На похоронахь”), “*якь біжыть, то дрыжыть; якь упаде, то й лежыть*”, “*Бога не гнівы и чорта не дражны*” (“Конокрады”), “*не тилькы світа, що вь викні*”, “*нехай ёму Богь дае зь росы и зь воды*” (“Шинкарь”), “*не тершы, не мнявышы, вареныкивь не істы*”, “*казавь пан: кожухь дамь, та слово его тепле*”, “*одна сыныця сь кильця, а десять на сьльце*” (“Хочь зь мосту та вь воду”), “*шануй горы й мосты, то будуть ціли косты*” (“Желѣзный сундукь”), “*крыця не лошиця! Море перескочить, фоста не замочить; а по сухому чуть ноги волочить*”, “*не для людзького ока*” (“За годь до холеры”) та ін.

В оповіданнях і нарисах, написаних російською мовою, натрапляємо на українські номени, окремі українські слова і вислови: *рябый пес, лыса кобыла, ни шерстины, кошовый батьку, татуньо, выхрысть, панотець, нешеретована шляхта, старці, недовірок, клуня, мури, пиддашки, збожжя* та ін.; іноді є навіть двомовні речення, наприклад: “*Экономь безмысленно лупавь очыма*” (“Гаврусь и Катруся”); “*Кармалюкь не поступаль такимь образомь сь крестьянами. Хотя онь и снималь панамь рукавычкы и панчишкы*” (“Неразгаданный преступникь”); “*Вь тюрьму впускають вь таку широку браму – эй-вэй! А сь тюрьмы выпускають вь таку вузесеньку дверцю*” (“Конокрады”).

Українізми, уживані А. П. Свидницьким у цих творах, відбивають навіть деякі говіркові риси: *не тершы, не мнявышы, вареныкивь не істы* (вставний [н] після губного); *білше* (диспалаталізація [л] перед шиплячими); *фіст* (уживання [ф] замість *хв*); *звешь, хочешь, хочь, нічь* (давня м'якість шиплячих); *хропе* (форма 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на -е замість -ить); *котро рывнійше дерево, охитнійше вь церкві стоялось* (суфікс -ійш- замість -іш- для вираження ступенів порівняння); *озьму тай завісю, якь пса...* (дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими) та ін.

У четвертому розділі “Динаміка ідіолекту М. М. Коцюбинського в контексті територіального мовлення” зазначено, що мовотворчість письменника-подолянина є вершиною української прози кінця ХІХ – початку ХХ ст., видатним явищем у розвитку української літературної мови загалом, що підняла її на вищий ступінь якості, розширила структурно-стилістичні й конкретні художні та науково-публіцистичні засоби вираження в галузі лексики, фразеології та синтаксису.

Про те, якою має бути українська мова, він писав у літературно-критичних і публіцистичних працях, листах, у яких захищав вільне, різностильове функціонування мови. М. М. Коцюбинський досліджував мову творів І. П. Котляревського, П. О. Куліша, І. С. Нечуя-Левицького, Т. Г. Шевченка та ін., визначав джерела й шляхи збагачення української літературної мови, висловлював доречні міркування з правописних питань, із проблем лінгвостилістики тощо.

М. М. Коцюбинського справедливо вважають найоригінальнішим українським прозаїком, який одним із перших в українській літературі усвідомив потребу її реформування в напрямі модерної європейської прози. Його творчість завжди була предметом суперечок літературних критиків, а мова творів не перестає бути предметом різнопланових наукових досліджень і сьогодні. На особливу увагу заслуговують студії, спрямовані на комплексний аналіз прози М. М. Коцюбинського, у яких схарактеризовано лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію і стилістичну фонетику його творів (Н. М. Бажан, М. М. Богдан, В. П. Дроздовський, Л. Д. Іванов, В. С. Калашник, П. Й. Колесник, В. І. Масальський, Д. Т. Кроть, Л. І. Мацько, Н. С. Над’ярних, С. Д. Єрмакова, О. Є. Пивоварова, О. А. Скоропада); стосунки та взаємозв’язки синоніміки народнорозмовної лексики, уживання діалектних елементів, особливостей фразеології і метафоризації лексем (М. М. Богдан, М. С. Грицюта, О. Г. Давидова, Л. Д. Іванов, В. А. Луценко, Т. П. Матвеева, І. Й. Ощипко, Л. С. Паламарчук); мовні особливості окремих творів письменника (Л. Д. Іванов, Л. І. Мацько, П. П. Плющ).

У працях дослідників мовотворчості М. М. Коцюбинського, аналіз яких ґрунтується на текстах різних років видання, натрапляємо на протилежні думки. Зокрема, К. П. Дорошенко зауважувала, що “мова ранніх творів письменника рясніє діалектизмами”^{*}, а І. К. Білодід, прагнучи створити мовний портрет письменника в контексті історії української літературної мови, вивчав мову його творів за виданням 1950 року і зазначав, що “в мові ранніх оповідань діалектизмів більше, ніж у пізніших творах... Проте вони не “рясніють” у мові оповідань і цього, раннього періоду”^{**}. Відзначаючи, що мова М. М. Коцюбинського “як своїм словниковим складом, так і

^{*} Дорошенко К. П. Мова і стиль повісті “Фата моргана” М. Коцюбинського. Київ, 1951. С. 8.

^{**} Білодід І. К. Мова творів М. Коцюбинського. *Курс історії української літературної мови* / за ред. І. К. Білодіда. Т. 1 : Дожовтневий період. Київ, 1958. С. 523.

граматичною будовою цілком входить у норми сучасної української літературної мови”^{***}, учений все-таки виділяє деякі риси, що “становлять особливість мови письменника і свідчать про наявну в той час неунормованість літературної мови в певних галузях”^{****}.

Аналіз рукописів М. М. Коцюбинського раннього періоду творчості вможливив виділити такі мовні особливості:

I. Фонетичний рівень:

1) ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, зокрема: часте змішування [e] та [u] – *жевіт, пребігла, зберайтесь, нісенітнецю, креслаті, кешеню, нібе* (ніби), *роз’ятрете, прелізе, блискучими, деляче, перижка, сидив, христючись* (хрестячись), *повинен*; уживання: [e] на місці [i] – *сельце* (сільце від село), *папер* (папір), *сел* (сіл); [e] на місці [o] – *до вечера, чернильна душа*; [u] на початку слів – *инчий, инак, исторія*; [u] на місці [i] – *унтер-офицерський, гылля*; [i] на місці [u] – *нахилився, кинулась, викинула, зімовати, горіть* (горить), *комін*; [i] на місці [e] – *камінем*; [i] на місці [o] – *слабісті* (слабості), *заміжний* (заможний); [y] на місці [i] у слові *цілувати* – *цюлювати*; [o] на місці [i] – *смород*; [o] на місці давнього етимологічного [a] у словах *горячий, хозяйка* та ін.; [o] на місці [e] – *смердючий*;

2) шиплячі та африката [ч] у кінці слів зберігають свою давню м’якість: *хочь, ледачь, няньчь, бачышь, помрешь, хочешь, перечытуешь, второпаешь, вдіешь, загадаешь, ковтнешь, будешь, думаешь*;

3) стверділий кінцевий [т’] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу: *закрывают, почнут, нароблят, ненавидят, будут, любят, поважают, не знают, могут, засмуют, заглядают, радют, мают, будут, бигают, прыймут, капают, бачыт, почнут, покичат, скажут, чекают, пустит, знают, мают, пошлит, зеленіют, обступают* та ін.;

4) діалектні форми числівників: *їден, штири*;

5) вставні приголосні [л], [н] після губних: *здоровля, мняго*;

6) твердість приголосного [р]: *шкрабаты, канцелярыя*;

7) стягнення приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням –*ье*: *волося* (але трапляється й *волоссям*), *наріканя, смітя, шматя, оповіданя, йменя, весіля* та ін.;

8) спорадичне вживання [ц’] замість африкати [ч] у сполучнику (частці) *хоча* – *хоць*;

9) після приголосних перед закінченням в орудн. відм. іменників III відміни послідовно вживається м’який знак або [i]: *заздристію, хыжыстыю, постилью, радистыю, злыстыю*;

10) випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*: *хтіти, тра, най*.

*** Білодід І. К. Мова творів М. Коцюбинського. *Курс історії української літературної мови* / за ред. І. К. Білодіда. Т.1 : Дожовтневий період. Київ, 1958. С. 549.

**** Там само

II. Морфологічний рівень:

1) відсутність чергування приголосних [d], [t], [z], [c] із відповідними шиплячими: *скривдю, підходю*;

2) уживання форми орудн. відм. одн. іменників на *-ом* (*-ьом, -ем*): *жальом, вогньом, счастем*;

3) закінчення *-ів* замість нульової флексії у формах род. відм. множ. іменників жің. р. I відміни: *бабів, сестрів* та за аналогією вживання цього ж закінчення замість нульової флексії у формах род. відм. множ. іменників чол. р. II відміни: *мищанів, циганів*;

4) послідовне вживання закінчення *-е* у слові *люди* – *люде*;

5) прикметниково-прислівникові суфікси *-ійш-*, *-іщ-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *добріщаю, сильніше, частіще, міцнійшою, понятливіщий, повеселійшати*;

6) дієприкметниковий суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках ужито замість суфікса *-ен-*: *заваланий, викладяний, одягнений, замучаний*;

7) форми минулого часу із залишками колишнього перфекта: *так-ем, змерзла-м, зробывесь*.

III. Лексичний рівень:

1) уживання слів, які сьогодні сприймаємо як росіянізми: *мыр* (світ), *празнык* (свято), *вузелком* (вузлик), *потрибуют* (потребують), *прыятный* (приємний), *время* (час), *пысьмо* (лист), *почтовый* (поштовий), *город* (місто), *выноватый* (винний), *прежни* (попередні), *содержувати* (утримувати), *позавыдовати* (позаздрити);

2) регіоналізми: *маракувати* (нарікати), *станя* (стайня), *бинда* (стрічка), *кляснути* (плескати), *заким* (поки), *муштарда* (особливим способом приготовлена гірчиця), *най* (нехай), *збижсена* (збідована), *квадранець* (чверть години);

3) використання чималої кількості стилістично зниженої, лайливої лексики: *бахур, сука, щеня суче, стерво, собача натура, дідько кривий, стерво собаче, сучий син, погань крива, чортова ледаць, чорте кривий, гаспид* та ін.

Аналіз пізніших рукописів засвідчує, що деякі з названих рис подільського говору із творів раннього періоду М. М. Коцюбинський уже не використовує, розуміючи їхню локальність, а саме: 1) слово *цілувати* написано через *i*; 2) немає випадіння звуку або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*; 3) у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. мн. наказового способу вже послідовно вжито *ь* (м'який знак); 4) звук [p] утратив твердість перед голосними: *козиряти, обдряпаний, буряків, рятунку*; 5) немає вставних [л'], [н'] після губних приголосних: *опам'ятався*; 6) пасивні дієприкметники минулого часу вже із суфіксом *-ен-*, а не *-ан-*, як у ранніх творах: *одчинені, одділена*.

У цьому ж розділі проаналізовано мову повісті “Тіні забутих предків”, що вможливило зробити висновок про відбиття в мові автора та персонажів

цього твору низки фонетико-морфологічних рис південно-західного наріччя і водночас про те, що вона загалом унормована: з одного боку, у ній відображені індивідуальні творчі здобутки попередніх письменників, а з другого – поєднання особливостей різних говорів, зокрема подільського й гуцульського.

Порівняльний аналіз листів-рукописів і листів, уміщених у сучасному виданні “Я так поріднився з тобою ...”, дає підстави констатувати, що його впорядники внесли виправлення, які стосуються не лише правопису, а й знівельовали деякі риси ідіостилю М. М. Коцюбинського. Ці риси, на нашу думку, можуть свідчити не лише про вплив говіркового мовлення на мовотворчість письменника, а й про намагання замінювати діалектні форми на літературні, прагнучи вдосконалювати свій стиль.

У п’ятому розділі “Подільський елемент у формуванні літературного стандарту кінця ХІХ – початку ХХ ст.” зосереджено увагу на актуальності та цінності різнопланових досліджень живого народного мовлення як основи української літературної мови, а також свідчень про її історію та становлення від найдавніших часів, етапів формування літературного стандарту в просторі й часі. Ці чинники зумовлюють потребу вивчення не лише внутрішньої структури діалектизмів і процесів їх функціонування, а й вираження в них матеріальної та духовної культури етносу. Українські говірки зберігають у своїй граматичній структурі елементи різної часової віднесеності, що вможливорює моделювання динаміки діалектного мовлення з проєкцією на літературну мову.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. метою прогресивних українців було створення довідників і словників, у яких було б зібране все лексичне багатство як народної, так і літературної мови, що свідчило б про високий рівень розвитку мови, яка тоді, як відомо, не мала умов безперешкодного функціонування на всій території свого поширення. Серед українських словників кінця ХІХ – початку ХХ ст., що справили великий вплив як на розвиток словникарської справи, так і мову загалом, насамперед вирізняються “Опыт южнорусского словаря” К. В. Шейковського, “Словарь російсько-український” М. Уманця і А. Спілки, “Малоруско-німецький словар” Є. І. Желехівського та С. І. Недільського, “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка.

Уже на початку ХІХ ст. склалася традиція подавати до тлумачень слів ілюстрації, узяті з творів художньої літератури. Джерелами для укладання перших словників нової української мови слугували, зокрема, й твори письменників-подолян.

Уперше покликався (щоправда лише двічі) на твори С. В. Руданського К. В. Шейковський у праці “Опыт южнорусского словаря”. Пояснюючи слово *бусел*, він подав розлогий уривок із “Лірникових дум”, а слово *бухылы* проілюстрував співомовкою “Оливо не вадить” (без назви – Б. К.).

Покликання на письменника є також у “Малоруско-німецькому словарі” Є. І. Желехівського та С. І. Недільського, у передмові до якого подано імена

авторів і назви творів, лексеми з яких увійшли до словникових статей. Тут указано понад сто джерел, серед яких і твори С. В. Руданського. Загалом же укладачі цього Словника покликаються на письменника-подолянина двадцять шість разів. 12 лексем, біля яких є позначка *Ру.* = С. Руданський, не фіксує ні “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка, ні академічний одинадцятитомний Словник української мови (СУМ). Зауважимо, що серед цих лексем є слова із цілком прозорою семантикою, як-от *батькогубець*, *вражба*, *гантовальний*, *громобій*, і слова, що без контексту, без тлумачення сучасному читачеві незрозумілі, напр.: *брóхнути (-ся)* – ‘впасти’; *весéльний* – ‘незрозуміло, мабуть те, що пов’язане з греблею’; *віщ* – ‘провидець’, ‘віщун’; *гойкий* – ‘той, що лікує’, ‘виліковний’; *темне́жити* – ‘втомитися’. Знаходимо й такі слова, що зафіксовані у “Словарі...”, але яких немає в СУМі: *подуга* – ‘перемога’, і навпаки – зафіксовані в СУМі здебільшого з ремаркою *діал.*, але їх немає у “Словарі...”: *зауряд* – *діал.* ‘звичайно’; *недосяглий* – *діал.* ‘недосяжний’.

Ще однією лексикографічною працею кінця XIX ст., у якій маємо покликання на твори С. В. Руданського, є “Словарь російсько-український” М. Уманця й А. Спілки. Звернень до співомовок письменника в цьому Словникові майже вісімдесят: 37 разів проілюстровано іменники, 30 – дієслова, 6 – прикметники та 5 разів за допомогою творів С. В. Руданського укладачі проілюстрували прислівники, напр.: *Выждать, выжидать* = виждати, діждати ся, дочекати ся, дождити, чекати, годити, трівати, сподівати ся, (на засідах, на чатах) – стерегти, чатувати, засідати, (щоб напасти) – чигати. – *Дочекав ся* я свого сьвятонька: виряжала в сьвіт мене матінка. Руд., *Зарядить, заряджатъ* = 1. набити, набивати. Утікало два жиди колись за границю, надибали на степу набиту рушницю. Руд.; *Избранный, избранно* = 1. вибраний, обібраний, обрятий 2. виборний, добірний, одборний – За те ступить пан на покірного і прийме тебе, як *добірного*. Руд.; *Лупить* = лупити, облуплювати, здирати, (шкуру) – білувати, (лушпиння) – луцити, вилущувати, облущувати, злущувати. – Беруть вони ту лошицю, теплу ще *білують*. Руд.; *Отвѣчатъ, отвѣтитъ* = 1. од(від)повідати, од(від)мовляти, одповідати, одповісти, одмовити, тільки на словах – од(від)казувати, одрікати, одказати, одректи, на письмі – од(від)писувати, одписати – Той його питає, а Іван стиснув плечима, тай *одповідає*. Руд.; *Студень* = холодець, драглі – Привіз мужик в місто сіно, продав його зраня, купив собі добру маску *драглів* на снідання. Руд.

Перекладаючи українською мовою російські слова, автори Словника не завжди добирали відповідники загальноновживані, нейтральні, про що свідчить, по-перше, їх ремаркування в СУМі, напр.: *Пантомима* = миги. – Почав щось на мигах говорити. Руд. – *миги*, розм. Знаки (підморгування, жести), які супроводжують, а часто і заступають розмову; *Скоро* = скоро, швидко, хутко, прудко, незабаром, незабавом, небавом, невзабари. – Незабаром коло пана став Інав хропіти, *незабавом* коло нього став і пап сопіти. Руд. – незабавом – присл., *діал.* Незабаром; *Сутки* = сутки, доба Ось вони сидять там *сутки*,

сидять і другі... Руд. – *сутки*, рідко. Те саме, що доба. По-друге, відсутність їх у словниках літературної мови і фіксація діалектними словниками, напр.: *Лёгкое*, мн. лёгкія = лёгке, лёгки, легёня, легёні. – Прийшла смерть моя, *легке* точить ся. Руд.. Слово *лёгке* у значенні *легені* побутує на території Поділля і зафіксоване в словнику подільських говірок.

Зауважимо, що в СУМі та в Словнику М. Уманця й А. Спілки деякі слова проілюстровано однаковими прикладами, узятими зі “Співомовок”, напр.: *Работливый*, = роботящий, робітний, робітня, робочий, робучий, трудящий, трудячий, працьовитий, – І на пчіл поглянь: є *робучий*, але й трутні є неминучі. Руд. – *робучий*, діал. Робочий. Ти на пчіл [бджіл] поглянь: Є *робучий*, Але й трутні є Неминучі (Рудан., Тв., 1956, 67).

Лексика співомовок С. В. Руданського слугувала ілюстративним матеріалом і для “Словаря української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка: зафіксовано майже 70 лексем із покликанням на твори письменника, що тлумачать зміст різних груп слів: іменників: *бідняка* – бідняга, *конина* – лошадь, *конь*, *песеня* – щенокъ, *собачка*, *хазяй* – хазяїн, *шабатурка* – переплетъ, *яндила* – большая миска съ двумя ушами по краямъ; прикметників і дієприкметників: *відораний* (*відорювати*) – отпахивать, отпахать, *зарошений* – покритый росой, *стилий* – холодный, остывший, мертвый; дієслів: *балювати* – проводить время въ балахъ, пировать, *гателити* – съ жадностью ѣсть, пожирать, *об’юшити* – облить кров’ю, *хаменити* – соглашать, приводитъ къ согласію, *шабатовати* – рвать, разрывать; прислівників і навіть вигуків: *охрест* – накрестъ, крестомъ, *гугуп* – меж. то же, что и гуп, но еще сильнѣе, *циб* – меж., выражающее широкое шаганіе или перешагиваніе черезъ что либо, *шелеп* – меж., выражающее паденіе.

Частина цієї лексики – загальноновживані слова, що зафіксовані в академічному одинадцятитомному Словнику української мови без ремарок (*відорювати*, *гілля*, *згадувати*, *знудити*, *ксьондз*, *песеня*, *потиснути*, *розкрадати*, *умлівати*, *циганя*, *цільник* тощо), інша частина – не зафіксована в ньому (*зарошений* ‘покритий росою’, *писарина* ‘писар’, *стилий* ‘захолований, мертвий’), третій корпус слів тут подано з різними ремарками і навіть із покликаннями на твори С. В. Руданського, напр.: *бідняга*, рідко бідняка – нещасна людина, бідолаха; *балювати*, діал. балувати, бенкетувати; *гателити*, фам. жадібно їсти, пожирати; *конина*, розм. кінь; *охрест*, розм. те саме, що навхрест; *об’юшити*, розм. обливати, заливати кругом, по поверхні (про кров, піт), рани, бити або розбивати до крові; *розбатовувати*, розм. розрізати що-небудь на шматки; *сідуха*, діал. торговка, перекупка; *хазяй*, діал. хазяїн; *циб*, виг., розм., уживається як присудок за знач. ципати і цибнути; *шабатовати*, діал. рвати, розривати; *шабатурка*, діал. палітурка; *яндила*, заст., діал. те саме, що *яндоло* – велика миска з двома вушками на краях.

Загалом в одинадцятитомному Словнику української мови є майже 400 покликань на твори С. В. Руданського. Це переважно нейтральна, загальноновживана лексика, напр.: *бездушний* – позбавлений життя, мертвий; *бідний* – невиразний, одноманітний, з малим запасом слів (про мову, художні

засоби і т. ін.); *вишнівка* – вишнева наливка; *віночок* – пестл. до вінок; *драгли* – їжа із згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними кусочками м'яса або риби; *дрімучий* – дуже густий, непрохідний, непроглядний (про ліс, бір і т. ін.); *кладка* – дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; *писанка* – розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; *танцювати* – виконувати танець.

У СУМі кодифіковано також лексичні одиниці, активно використовувані письменником, і які на сучасному етапі розвитку української мови сприймаємо як рідковживані, напр.: *оставатися* – розм., *рідко*. Те саме, що залишатися; *полог* – *рідко*. Те саме, що пологи; *скитатися* – *рідко*. Блукати, не маючи постійного місця проживання, поневірятися; *стихача* – *рідко*. Те саме, що стиха.

У цьому Словнику подано й лексику, уживану у творах письменника, що має певну стилістичну віднесеність і позначена відповідними ремарками – *розм.*, *заст.*, *зневажл.*, *нар.-поет.*, *діал.*, напр.: *бігун*¹ – *розм.* Вісь у дверях, воротах; *дідунь* – *розм.* Те саме, що дідусь; *домудруватися* – *розм.* Роздумуючи, зробити які-небудь висновки, додуматися; *надибати* – *розм.* Зустрічати на шляху, по дорозі кого-, що-небудь; *пантрувати* – *розм.* Дивитися пильно, уважно; *паця* – *розм.* маля свині, поросля; *свиснути* – *розм.* Сильно, з розмаху ударити, хльоснути; *стерєбити* – *розм.* З'їсти все, знищити; *черкати* – *розм.* Багато пити, випивати (перев. хмільні напої); *шкалубина* – *розм.* Тріщина, щілина; *законник* – *заст.* Чернець; *пійняти* – *заст.* Піймати; *причина* – *заст.* Непередбачений випадок, скрутні обставини; *різниця*² – *заст.* М'ясна крамниця; *смута* – *заст.* Заколот, заворушення, безпорядки; *веселиця* – *діал.* Веселка; *виспа* – *діал.* Острів, *вугля* – *діал.* Вугілля; *керниця*, *кирниця* – *діал.* Криниця; *перечка* – *діал.* Суперечка; *трістя* – *діал.* Очерет; *бештати* – *діал.* Ганити, лаяти; *пігнути* – *діал.* Погнути; *шелєпати* – *діал.* Шарудіти; *страшкий* – *діал.* Лякливий, боязкий.

Зауважимо, що у творах С. В. Руданського є чимало діалектних слів, зафіксованих у СУМі, але без покликань на його твори, напр.: *бинда* – 'стрічка'; *боцян* – 'лелека', 'бусол', 'чорногуз'; *відміна* – 'виродок'; *вудвуд* – 'одуд'; *зміщуватися* – 'містити в собі', 'вміщати'; *змір* – 'сутінок'; *йно* – 'тільки', 'лише'; *кляскати* – 'плескати'; *ковтки* – 'сережки'; *кряж* – 'кругляк'; *кряжити* – 'працювати, не розгинаючи спину'; *лелик*, *лилик* – 'кажан'; *мажа* – 'віз'; *набіл* – 'молоко', 'молочні продукти'; *ногавиці* – 'суконні штани'; *пивник* – 'продавець пива'; *плац* – 'майдан'; *руда* – 'іржаве багно', 'болото'; *ружа* – 'троянда'; *склеп* – 'крамниця'; *стирта* – 'скирта'; *фук* – 'крик', 'галас', 'дорікання', 'сварка'; *цебрина* – 'цямрина' (надземна, верхня частина зрубу криниці); *шабашковий* – 'властивий шабашу', 'святковий'; *шайка* – 'шалька'; *шпуга* – 'дерев'яна або залізна планка' (перев. признач. для скріплювання дощок дверей, ставень тощо); *ятел* – 'дятел'.

Трапляється в текстах творів С. В. Руданського лексика, не зафіксована в СУМі, але пояснена автором (або редакторами), напр.: *биль* – 'дружина' (військова), 'городяни'; *боліг* – 'билля', 'зілля'; *брилювати* – 'відзначатися',

‘блищати’, ‘вразжати’; *верезаний* – ‘пощерблений’, ‘щербатий’, ‘споганений’, ‘зогиджений’; *відклон* – ‘схил’; *гой* – ‘дурник’, ‘простак’; *голити* – ‘обманювати’, ‘обдурювати’; *грунтувати* – ‘міряти глибину’, ‘шукати дно у річці’; *дактель* – ‘фінік’; *дернівка* – ‘кизилова настійка’; *десень* – ‘візерунок’; *джума* – ‘чума’; *диль* – ‘товсті колоди, з яких складають стіни хати, криниці тощо’; *земста* – ‘помста’; *зроччя* – ‘одяг з дорогоцінних гаптованих тканин’ (пояснення С. В. Руданського); *коп’є* – ‘спис’, ‘ратище’; *кóтва* – ‘якір’; *мóвень* – ‘дієслово’; *ожерелля* – ‘намисто’, ‘нашийник’; *омилка* – ‘помилка’; *папорги* – ‘лати’ (пояснення С. В. Руданського); *патрахіль* – ‘предмет убрання священика’ (одягається на шию під ризу); *первий* – ‘двоюрідний’; *предміта* – ‘прикмета’, ‘думка’; *преслів’я* – ‘вступ’, ‘передмова’; *присловок* – ‘прийменник’; *рочник* – ‘літопис’, ‘календар’, ‘альманах’; *рядець* – ‘правитель’, ‘регент’; *сибаш* – ‘шабаш’, ‘субота у євреїв’; *скурати* – ‘досягати’, ‘діставати’; *скусний* – ‘хитрий’; *словотитла* – ‘скорочене написання слова з пропуском однієї чи кількох літер’; *стіль* – ‘стеля’; *ступ* – ‘крок’; *сурдут* – ‘сюртук’; *фанда* – ‘довгий батіг’, ‘канчук’, ‘пуга’; *фигель* – ‘завиток’, ‘закруток’, ‘закрутка’, ‘кучер’, ‘фокус’; *чернядь* – ‘порода качок’; *чуд* – ‘чудо’; *шерешир* – ‘самостріл’; *шульгар* – ‘шуліка’; *щілка* – ‘рядок’, ‘вірш’.

Уперше на твори А. П. Свидницького покликався К. В. Шейковський, але оскільки його праця майже втрачена, то згадка про це є лише в передмові.

Через те, що твори А. П. Свидницького, зокрема роман “Люборацькі” та українськомовні оповідання, з’явилися вже після смерті письменника, не були відомі загалу, то у словниках М. М. Левченка, М. Уманця і А. Спілки, Є. І. Желехівського та С. І. Недільського немає покликань на його тексти. Однак уже у “Словарі ...” за редакцією Б. Д. Грінченка фіксуємо близько півтисячі слів із покликанням на роман “Люборацькі”, що тлумачать значення іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, напр.: *бляха* – ‘жесть’; *будівля* – ‘строєніє’, ‘постройка’; *доярка* – ‘доильщица’; *клас* – ‘классъ въ учебномъ заведеніи’; *перегорок* – ‘пригорокъ’; *важнющий* – ‘очень важный’; *замурзаний* – ‘замусленный’, ‘испачканный’; *осудливий* – ‘осуждающій’, ‘любящій осуждать’; *боліти* – ‘болѣтъ’; *нидіти* – ‘прозябать’, ‘изнывать’, ‘скучать’; *видимо* – ‘явно’, ‘очевидно’; *запашно* – ‘пахуче’, ‘съ запахом’; *обабіч* – ‘съ обѣихъ сторонъ’, ‘съ каждой стороны’; *за* – ‘по причинѣ’, ‘изъ-за’; *попід* – ‘подъ’; *лап!* – ‘хвать’.

На підставі зіставного аналізу лексики з роману А. П. Свидницького, поданої у “Словарі...” за редакцією Б. Д. Грінченка, і лексики з реєстру тлумачного одинадцятитомного Словника української мови виявлено такі лексико-семантичні та функціональні зрушення:

1. Лексеми, що набули додаткових значень, напр.: *буркотіти* – ‘говорити тихо і невиразно’; *кметувати* – за ким, чим, діал. ‘спостерігати’, ‘стежити’; ‘зауважувати’, ‘помічати’; *політура* – ‘глянець’, ‘лиск, наведений поліруванням, лакуванням’.

2. Лексеми, що на сучасному етапі розвитку української мови пишуть інакше, щоб уникнути омонімії: *квартирка* – *квартинка*.

3. Лексеми, зафіксовані у “Словарі...” за редакцією Б. Д. Грінченка з покликанням на роман А. П. Свидницького, що їх подано в СУМі з ремаркою *діалектне* (понад 50 одиниць), напр.: *нігич* – *діал.* Зовсім, нічого, ніскільки; *сковзалка* – *діал.* Ковзанка; *малитися* – *діал.* Поводитися, як дитина; *наглядці* – *діал.* Слідом, назирці; *нап'ятнувати* – *діал.* Затаврувати; *опеньгатися* – *діал.*, жарт. Одружитися; *перія* – *діал.* Ряд (будинків); *собічити* – *діал.* Привласнювати; *цупечка* – *діал.* Коротенька курильна люлька.

4. Лексеми, подані в СУМі з ремаркою *застаріле* (близько 30 одиниць), напр.: *васаг* – *заст.* Чумацький віз; *пагність* – *заст.* Ніготь; *катеринка* – *заст.* Невеликий механічний орган без клавіш у вигляді коробки з лямкою, що надівається на плече; *промоція* – *заст.* Урочисте переведення з навчального закладу нижчого розряду до навчального закладу вищого розряду; *сирвасер* – *заст.* Азотна кислота; *тандита* – *заст.* товкучка.

5. Лексеми, переносне значення яких не фіксує СУМ, напр.: *бренькати* – ‘обманювати’; *тупкати* – ‘клопотатися’.

6. Лексеми, подані в СУМі як літературні (без ремарки *діалектне*), напр.: *гранчастий* – ‘який має грані’; *доярка* – ‘робітниця, яка доїть і доглядає корів’; *насіпом* – ‘у насипаному вигляді’, ‘без тари’; *сеструня* – *пестл.* до ‘сестра’.

7. Лексеми, яких немає в СУМі (понад 100 одиниць), але вони декодифіковані в інших лексикографічних працях, напр.: *блам* – ‘міх’; *гайвір* – ‘гав’яр’; *джоган* – ‘палиця з металевим наконечником’; *дружбарт* – ‘різновид гри в карти’; *заїдня* – ‘сварка’; *консоляція* – ‘пригощання’; *кубан* – ‘хабар’; *німперля* – ‘недоросток’. Зауважимо, що деякі з таких слів усе-таки відомі українській мові й потрактовані в Етимологічному словнику української мови, напр.: *блам* – ‘хутрянний виріб’; *босака* – ‘босоніж’; *гайвір* – ‘аір’; *джоган* – ‘палка з залізним наконечником, якою відштовхуються при катанні на санках та ковзанах’; *дружбарт* – ‘вид картярської гри’; *заїдня* – ‘сварка’; *кубан* – ‘хабар’; *німперля* – ‘недоросток’, ‘недоліток’.

8. Лексеми, значення яких було не зрозумілим і для самого Б. Д. Грінченка (біля таких слів є знак питання). Серед них є такі, що не ввійшли до СУМу, і такі, що стали загальноживаними, напр.: *бандуруватий*, *видолинок*, *літорослий*, *саморадоці*, *шаровільник*.

У СУМі нараховуємо майже 500 покликань на роман “Люборацькі”, значна частина цієї лексики має ремарку *діалектне*, напр.: *булий* – *діал.* Колишні; *бурдей*, *бурдій* – *діал.* Житло, викопане в землі, землянка, блаженська хата; *вимовляти* – *діал.* Дорікати; *жовна* – *діал.* Іволга; *запіяти* – *діал.* Заспівати (про півнів); *затирати* – *діал.* Їсти з великим смаком; *липець* – *діал.* Липень; *заволічка*¹ – *діал.* Гарус; *набоженство* – *діал.* Церковна відправа.

У лексикографічних працях кінця ХІХ – початку ХХ ст. покликань на класика української літератури М. М. Коцюбинського майже немає, тому що словники К. В. Шейковського, Ф. М. Піскунова, М. М. Левченка, Є. І. Желехівського та С. І. Недільського та ін. надруковані раніше, ніж письменник почав писати свої твори і друкуватися. Щоправда, перша (на

нашу думку) фіксація лексики, яку використовував письменник, є у Словнику М. Уманця і А. Спілки: *Людний, но* = людний, но, велелюдний мирний, но. – В корчмі було мирно, як і що неділі. Под. Коцюбинський.

Немає ілюстрацій із творів М. М. Коцюбинського і в “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка, але вже у 70–80-х рр. ХХ ст. укладачі СУМу майже 14 000 разів покликалися на твори М. М. Коцюбинського. Звичайно, ілюстрації з художніх творів та епістолярію письменника переважно подано до слів загальноновживаних, стилістично нейтральних, зокрема й іншомовного походження.

Не обійшлися укладачі СУМу без прикладів із доробку письменника, подаючи марковану лексику, напр.: *вайло* – розм. Неповоротка, незграбна людина, тухтій; *лагода* – рідко. Те саме, що злагода; *набедреник* – церк. Парчевий прямокутник із зображенням хреста, який священники одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса; *пархи* – розм. Те саме, що парші: *покушати* – рідко. Те саме, що *покуштувати*.

Понад 200 лексем, що їх сприймають як діалектні, пояснено за допомогою прикладів-ілюстрацій із текстів М. М. Коцюбинського, серед них: *арідник* – діал. Злий дух, чорт, дідько; *барани* – діал. Кожух з овечих шкур; *барда* – діал. Сокира, тесак; *бинда* – діал. Стрічка; *бирка*¹ – діал., лайл. Про нікчемну, погану жінку; *габа*² – діал. Хвиля; *гаджуга* – діал. Молода смерека; *гогоз* – діал. Брусниця; *жовнір* – діал. Солдат; *звір*², *ізвір* – діал. Яр; *згарда* – діал. Намисто з монет або хрестиків; *кабак*² – діал. Гарбуз; *легінь* – діал. Юнак, парубок; *пательня* – діал. Сковорода; *пулярес* – діал. Гаманець; *фрашка* – діал. Дрібниця, дурниця; *хонта* – діал. Бур’ян; *згірний* – діал. Зневажливий; *порушений* – Зворушений, схвильований; *хорий* – діал. Хворий; *банувати* – діал. сумувати, журитися; *закоршматися* – діал. заворухитися; *злягати* – діал. Розродитися; *міститися* – діал. Публікуватися, друкуватися де-небудь; *пораяти* – діал. Дати пораду, порадити; *гвалтом* – діал. Разом, гуртом; *разно* – діал. Дружно; *обі* – діал. Обидві; *іно* (йно) – діал. спол. Тільки, як тільки.

Варто наголосити, що в СУМі десятки лексем із позначкою *діал.* пояснено за допомогою ілюстративного матеріалу лише з творів М. М. Коцюбинського.

У прозі М. М. Коцюбинського трапляється лексика, що не зафіксована в СУМі, але потрактована автором (або редакторами) у примітках до видання, напр.: *імбрик* – ‘казанок’, *кічка* – ‘закручена гулею жіноча коса’, *клак* – ‘своєрідні вечорниці’, *ковал* – ‘дуже довга сопілка’, *косор* – ‘садовий ніж’, *куфа* – ‘дерев’яне відро’, *магала* – ‘куток, околиця, район села’, *попільжити* – ‘виявити увагу до чийх-небудь потреб, допомогти комусь’; *котвиця* – ‘якір’ (окремої словникової статті до *котвиця* у СУМі немає, однак у словниковій статті до слова *кидати* зі значенням *опускати*, занурювати (у рідину) подано приклад-ілюстрацію, узятую з твору “На камені”: *Їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю*).

Результати дослідження узагальнено в таких основних **висновках**.

Вивчення мовно-культурного ареалу Поділля кінця XIX – початку XX ст. у перспективі розвитку української літературної мови, формування її норм показало, що цей ареал у континуумі України об'єднував високорозвинену народну словесність, багаті народні діалекти у їх тісних зв'язках із діалектним суміжжям (буковинським, волинським, середньонаддніпрянським, степовим), мав значні успіхи в індивідуальній мовотворчості багатьох письменників, учених, священників, учителів. Традиції навчальних і культурних закладів Поділля щодо вивчення, збереження та пропагування мовотворчих зразків подолян продовжили письменники, творчість яких закорінена в рідномовний ареал. Цей тісний зв'язок індивідуальної творчості з рідним довкіллям слугував письменникам джерелом інформації у розв'язанні практичних питань мовокористування, виборі відповідних мовних засобів.

Закономірними були створення історико-етнографічних, фольклористичних описів Поділля, підготування лексиконів як регіональних, так і загальномовних. Прикметно, що одним із перших в Україні словників був “Словничок провінціалізмів подільських” А. Кремера, а фольклорно-етнографічні записи Поділля були і досі залишаються важливим джерелом дослідження мовотворчої культури краю та подільських говірок зокрема (записи К. В. Шейковського, А. І. Димінського, К. В. Широцького, С. В. Руданського, А. П. Свидницького та ін.). Встановлено, що частина зафіксованих у джерелах цих авторів локальних мовних рис збережена на Поділлі й досі, що підтверджують зібрання текстів сучасного діалектного мовлення Поділля та фразеологія цієї території.

Етнографічні та фольклорні матеріали, у яких збережено живе народне мовлення, де подано зразки народної мовотворчості, є важливим джерелом і запорукою утвердження української мови.

Джерельною базою дослідження народного мовлення Поділля кінця XIX – початку XX ст. є словники того періоду, що відіграли важливу роль у лексичному вноормуванні української літературної мови і досі мають значення великих і цінних довідників – збірок матеріалів лексики живої народної мови другої половини XIX ст. Слова, зафіксовані на території Поділля, у лексикографічних працях подано з ремаркою *Под.* (подільське). Важливий матеріал для істориків мови та діалектологів містить як українська реєстрова частина словників, так й ілюстративна. У них зафіксовано такі визначальні риси подільського говору: а) широке вживання іменникових утворень із суфіксом *-иск(-о) / -иськ(-о)* відповідно до утворень із суфіксом *-ишч(-е)*; б) форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a]; в) у слові *цілувати* [i] внаслідок асиміляції до [y] в наступному складі переходить в [y]; г) діалектні форми займенників *мя, тя, ся*; д) діалектне чергування [e] з [i]; е) діалектні форми числівників; є) вставні [л], [н] після губних; ж) утворення із суфіксами *-ишч-, -ч-*.

У вивченні говіркового мовлення подолян цінність мають праці, у яких подано його опис. Уже тоді мовознавці усвідомлювали евристичну цінність

зв'язних текстів – зразків діалектного мовлення, а тому деякі з них подавали після словника говірки також записані фрагменти живого мовлення, використовуючи фонетичну транскрипцію.

З'ясування ролі окремого ареалу у формуванні української літературної мови необхідно реалізувати насамперед у контексті історії мови, у найтісніших зв'язках ідіолекту з широким мовним і культурним оточенням автора в опорі на всю його писемну спадщину (художні твори, епістолярій, етнографічні, фольклорні та діалектні записи письменника). Таке широке інформаційне тло забезпечує об'єктивний і переконливий аналіз чинників та етапів розвитку української літературної мови.

Методологічною засадою роботи є увага до автографів і першодруків, що виявилось виправданим і результативним у дослідженні.

Аналіз автографів С. В. Руданського уможливив висновок про те, що:

- рукописні тексти є надійним джерелом вивчення ідіолекту автора, його реального внеску в розбудову літературного стандарту;
- автографи відбивають низку діалектних рис різних структурних рівнів (фонетичного, граматичного, лексичного, фразеологічного), які як константа є маркерами діалектного простору Поділля, збережені дотепер у мовленні подолян;
- за творами цього автора можна скласти список рис, важливих для розуміння специфіки подільського діалекту на тлі інших діалектів (суфікс *-ишч-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників; суфікс *-ан* у дієприкметниках; флексія *-а* в род. відм. іменників II відміни одн.; паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни род. відм. одн. (*смерти* – *смерті*), у вживанні флексії *-е / -и* у слові *люди* (*люде* – *люди*); впливом рідномовного оточення зумовлені форми з усіченим закінченням з опущеним [i] у дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р.; функціонування закінчення *-ів* у формі род. відм. множ.; використання займенникових форм *мня / мя, тя* у значенні *мене, тебе; ми – мені*).

А. П. Свидницький привніс у загальний портрет Поділля чимало рис, які є діалектними, використавши їх у мові автора і дійових осіб. Важливо, що письменник інкрустував українськими словами та регіоналізмами і російськомовні твори, передаючи місцевий колорит, подільську належність героїв. Тісний зв'язок тексту “Люборацьких” із мовою “подільської говірки” засвідчило дослідження рукописів А. П. Свидницького: вся його літературна спадщина пройнята великою кількістю подільських діалектних елементів, що, однак, не створює відчутного протиставлення з тогочасним узусом літературної мови.

Мова оповідань класика української літератури М. М. Коцюбинського хоч і внормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетико-морфологічних – і в мові автора, і в мові персонажів ужито чимало слів, характерних для подільського говору. У ранніх творах письменника спостерігаємо: перехід [i] унаслідок асиміляції до [y]: *цілувати* – *цюлювати*; уживання [u] на початку слів; випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*; стверділий

кінцевий [т'] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу; наявність вставних приголосних [л], [н] після губних; твердість приголосного [р] перед голосними; стягнення подвоєних приголосних; уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-*, *-ішч-* та *-ч-* для вираження вищого і найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*; дієприкметниковий суфікс *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*; поширеність флексії *-е* у слові *люде*; відсутність чергування [д], [т], [з], [с] із відповідними шиплячими; форма оруд. від. одн. іменників на *-ом* (*-ём*, *-ем*); наявність флексії *-и* у формі род. відм. одн. іменників III відміни; форми минулого часу із залишками колишнього перфекта. У цих творах М. М. Коцюбинського діалектизмів значно більше, ніж у пізніших оповіданнях. Це зумовлено тим, що письменник усвідомлював їхню локальність.

У повісті “Тіні забутих предків” спостерігаємо поєднання особливостей різних говорів, зокрема подільського, який був рідним для М. М. Коцюбинського, й гуцульського, що його автор використовував як стилістичний засіб вираження.

Не позбавлений діалектних рис і епістолярій письменника, хоча увесь його творчий доробок, як засвідчують рукописи та першодруки, виявляє загалом високий рівень унормованості української літературної мови.

Зіставлення рукописної спадщини з пожиттєвими виданнями переконує, що автографи, у яких зафіксовані діалектні риси, мають надзвичайно важливе значення у дослідженні їхнього ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше творах ці риси знівельовано. Вивчення мови творів письменників-подолян за автентичними текстами, а не за творами різних років видання, уможливило розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови: вживання стверділого кінцевого [т']; неподовження приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје*; прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння та ін.

С. В. Руданський, А. П. Свидницький та М. М. Коцюбинський вводили в тексти своїх творів слова рідного для них подільського говору. У словниках української мови, із другої половини XIX ст. і до сьогодні, є покликання на їхні твори. Частина лексики, якою вони послуговувалися, кодифікована у словниках та довідниках і стала загальноновживаною, інша – належить до історичного фонду, третя зафіксована як діалектна, а четверта в сучасних тлумачних словниках узагалі не подана і побутує лише в усному мовленні.

Отже, мовотворчість провідних письменників, діяльність збирачів і дослідників народної мови й традиційної культури Поділля, орієнтуючись на єдину загальноукраїнську літературну мову як запоруку її дальшого розвитку, зберігали з рідним довкіллям тісні зв'язки упродовж усього творчого життя. Підтримування висхідного розвитку єдиної української літературної мови, поповнення багатьма локальними елементами її структури – це реальний

внесок Поділля, його чільних представників у збереження і розвиток української мови.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Коваленко Б.О. Від ідіолекту до літературної мови: Поділля кінця XIX – початку XX століття. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2020. 392 с.

Розділ у колективній монографії

2. Коваленко Б. О. Фразеологізми із компонентом *вода* у творчості А. Свидницького. *“Вода” в славянської фразеології і парамеології: колективна монографія*. Будапешт, 2013. С. 302–308.

Статті у фахових наукових виданнях України

3. Коваленко Б. О. Деякі фонетичні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 66–68.
4. Коваленко Б. О. Деякі морфологічні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Studia metodologica. Вип. 27: Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті*. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 89–92.
5. Коваленко Б. О. Проблема української мови у творчому доробку Анатолія Свидницького. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна*. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 160–168.
6. Коваленко Б. О. Микола Зеров – дослідник творчості Анатолія Свидницького. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2009. Вип. 19. С. 127–129.
7. Коваленко Б. О. Діалектна основа жартівливих пісень з Поділля. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. Вип. XXI–XXII. С. 42–45.
8. Коваленко Б. О. Розмовна лексика на позначення руху в романі А. Свидницького “Люборацькі”. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 20. С. 266–269.
9. Коваленко Б. О. Подільський ареал і літературний стандарт кінця XIX ст.: завдання і засади дослідження. *Мовознавчі студії*. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової

- конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / упор.: К. Іваночко та ін. Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 179–187.
10. Коваленко Б. О. Діалектна основа повісті “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. Вип. XXI–XXII. С. 182–186.
  11. Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (на матеріалі оповідання “Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма”). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП Потапов, 2010. Вип. 21. С. 110–112.
  12. Коваленко Б. О. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 235–241.
  13. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. № 3 (21). Ч. 1. С. 215–223.
  14. Коваленко Б. О. Лексичні діалектизми в романі А. Свидницького “Люборацькі”. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. № 3 (24). Ч. 1. С. 215–222.
  15. Коваленко Б. О. Дослідження мовної манери М. Коцюбинського за рукописною спадщиною (на матеріалі оповідань для дітей). *Волинь – Житомирищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 22 (I). С. 349–357.
  16. Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (за матеріалами рукописної спадщини). *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”*. Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2011. № 2. Т. 24 (63). Ч. 2. С. 413–417.
  17. Коваленко Б. О. Засади укладання словника фразем мови творів Анатолія Свидницького. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 194–201.
  18. Коваленко Б. О. Рукописна спадщина класиків української літератури як джерело лінгвістичних досліджень. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Вип. 31. С. 80–85.
  19. Коваленко Б. О. Фольклорні записи як джерело діалектологічних досліджень. *Волинь – Житомирищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. № 24 (I). С. 32–40.

20. Коваленко Б. О. Морфологічні особливості казок з Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. Вип. 34. С. 138–141.
21. Коваленко Б. О. Аналіз творчості Степана Руданського на сторінках журналу “Рідна мова”. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 36–40.
22. Коваленко Б. О. Службові слова та вигуки в західноподільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Вип. 28. С. 176–178.
23. Коваленко Б. О. Лексика “Люборацьких” А. Свидницького у “Словарі української мови” Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. Вип. 22. С. 7–13.
24. Коваленко Б. О. Лексика співомовок С. Руданського в лексикографічних описах. *Волинь – Житомищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. № 26. С. 195–204.
25. Коваленко Б. О. Текстологічне опрацювання рукописів С. Руданського (морфологічний рівень). *Волинь – Житомищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. № 28. С. 56–61.
26. Коваленко Б. О. Ідеографічна класифікація соматичних фразем в ідіостилі А. П. Свидницького. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. На честь д. філол. наук, проф. В. М. Мокієнка (до 80-річчя від дня народження). Ужгород: ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2 (44). С. 150–156.

Статті в закордонних наукових виданнях

27. Коваленко Б. О. Творчість А. Свидницького в оцінці дослідників кінця XIX ст. *Patologie społeczne w środowisku wychowawczym: zagrożenia, profilaktyka, wychowanie, edukacja, praca socjalna (konteksty ukraińsko-polskie)*. Rzeszów, 2013. S. 207–211.
28. Коваленко Б. О. Паремии как отличительная черта творчества А. Свидницкого. *Вестник Новгородского государственного университета*. Великий Новгород, 2014. № 77. С. 171–174.
29. Коваленко Б. О. Словникове багатство праці А. Свидницького “Великдень у подолян”. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Серія: Лінгвістика і літературознавство. Тирасполь, 2014. Вип. 1. С. 141–147.
30. Коваленко Б. О. Діалектизми рукописного тексту як джерело вивчення історії мови. *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки*: сб. с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска філологія (16–

- 18 октомври 2014 г., Благоевград). Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, 2015. С. 237–243.
31. Коваленко Б. О. Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля. *Studia ucrainika Varsoviensia*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2015. № 3. S. 47–56.
32. Коваленко Б. О. Риси подільського говору в рукописній спадщині М. Коцюбинського. *Studia ucrainika posnaniensia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Poznan, 2015. Zeszyt III. S. 123–129.
33. Коваленко Б. О. Текстологічне опрацювання рукописів (фонетичний рівень). *International research and practice conference “Contemporary issues in philological sciences : experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine”*, April 28–29, 2017. Lublin, 2017. S. 157–160.
34. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Відбиття подільських говіркових рис у працях польських дослідників к. XIX ст. *Studia ucrainika posnaniensia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Poznan, 2020. Zeszyt VIII. S. 103–114.

**Статті у фахових виданнях України,
зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах**

35. Коваленко Б. О. Український компонент у російськомовних оповіданнях та нарисах А. Свидницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 165–169.
36. Коваленко Б. О. Мова “народних оповідань” А. Свидницького. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 215–221.
37. Коваленко Б. О. Лексика подільського говору в “Словарі російсько-українському” М. Уманця і А. Спілки. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. С. 139–144.
38. Коваленко Б. О. Фіксація лексики “Люборацьких” А. Свидницького в “Українському стилістичному словнику” Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 96–101.
39. Коваленко Б. О. Лінгвальні особливості оповідань Михайла Коцюбинського (на матеріалі прижиттєвої збірки “У грішний світ”). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 100–104.
40. Коваленко Б. О. Рукописні збірки пісень Степана Руданського: лінгвістичний аналіз. *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 44. С. 170–174.

41. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині Степана Руданського (на матеріалі “Лірникових дум”). *Лінгвостилістичні студії*: наук. журн. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. Вип. 6. С. 86–95.
42. Коваленко Б. О. Тексти східноподільської говірки поч. ХХ ст. як основа дослідження її динаміки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 46. С. 110–114.
43. Коваленко Б. О. Синонімічні зв'язки у фразеології (на матеріалі творів А. Свидницького). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 161–165.
44. Коваленко Б. О. Лексика художніх творів М. Коцюбинського в лексикографічних описах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. Вип. 50. С. 64–67.
45. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Словник Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. XVI. С. 31–35.
46. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Народнорозмовна лексика в мовотворчості М. Коцюбинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2020. Вип. 51. С. 59–65.
47. Коваленко Б. О. Особливості подільських говірок у фольклорних записах А. Коціпінського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2020. Вип. 52. С. 31–35.

Статті в інших наукових виданнях

48. Коваленко Б. О. Особливості правопису фольклорно-етнографічного нарису А. Свидницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 11, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Т. 3. С. 23–24.
49. Коваленко Б. О. Деякі особливості вживання сполучника *що* у мові А. Свидницького. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження*: Програма, матеріали та тези доповідей Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження професора І. І. Слинька. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 176–177.

50. Коваленко Б. О. Назви страв у нарисі А. Свидницького “Прошлый быт православного духовенства”. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 12, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Т. 3. С. 21–22.
51. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського. *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження*: Програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, посвячених пам’яті діалектолога Валентини Прокопенко. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 62–63.
52. Коваленко Б. О. Правописні традиції у романі А. Свидницького “Люборацькі”. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 10, у 5 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 3. С. 132–133.
53. Коваленко Б. О. Мовні особливості новели “У грішний світ” М. Коцюбинського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 9, у 5 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 3. С. 19–20.
54. Коваленко Б. О. Лінгвальні особливості казки “Цар Соловей” Степана Руданського. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст*: тези доповідей міжнародної конференції. Київ: КММ, 2014. С. 237–243.
55. Коваленко Б. О. Діалектизми у творах С. Руданського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 13, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Т. 3. С. 95–96.
56. Коваленко Б. О. Деякі словотвірні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 8, у 5 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 2. С. 24–25.
57. Коваленко Б. О. Джерела вивчення говірок Кам’яниччини. *Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків*: матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам’янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р. Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори 2006”, 2016. С. 299–302.

58. Коваленко Б. О. Особливості побудови складних речень у подільських говірках. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження*: Програма, матеріали й тези доповідей. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 200–201.
59. Коваленко Б. О. Діалектизми у мовотворчості М. Коцюбинського: від рукописів до видань. *М. Коцюбинський: погляд з XXI століття*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 189–196.
60. Коваленко Б. О. Діалектні лінгвальні риси у фольклорно-етнографічних картинах А. Свидницького. *Діалектологічні студії. 10. Традиції і новаторство*. Львів, 2015. С. 460–468.
61. Коваленко Б. О. Рівень вияву діалектності у фольклорних записах XIX ст. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ: КММ, 2015. С. 172–185.
62. Коваленко Б. О. Лексика співомовок С. Руданського в словниках кінця XIX ст. *Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження*: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 07–08 квітня 2016 р. Київ: Міленіум, 2016. С. 76–77.
63. Коваленко Б. О. Лексика співомовок Степана Руданського у “Словарі української мови” Б. Грінченка. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 15, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Т. 3. С. 75–76.
64. Коваленко Б. О. Народні пісні як джерело наукових досліджень. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, 26–27 травня 2017 р., м. Дніпро. Дніпро: СПД “Охотнік”, 2017. Ч. II. С. 176–177.
65. Коваленко Б. О. Творчість А. П. Свидницького в контексті подільського говору. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2017. Вип. 1. С. 44–51.
66. Коваленко Б. О. Особливості подільських говірок (за матеріалами праць О. Курило). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 16, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Т. 3. С. 71–72.
67. Коваленко Б. О. “Опыт южнорусского словаря” К. Шейковського як джерело вивчення подільських говірок. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 17, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Т. 3. С. 68–69.

68. Коваленко Б. О. Анатолій Свидницький та історія однієї “народної пісні”. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 18, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Т. 3. С. 70–71.
69. Коваленко Б. О. Особливості правопису “Малорусько-німецького словаря” Є. Желехівського та С. Недільського. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний спекти*. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С. 48–51.
70. Коваленко Б. О. Микола Дурново та його внесок в українське мовознавство. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 19, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 3. С. 63–64.

Словник

71. Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2019. 364 с.
Рецензія: Черевко І. Фразеологічний доробок Анатолія Свидницького (Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2019. 364 с.). *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам’ятка*. Львів: Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАНУ, 2019. С. 516–519.

АНОТАЦІЯ

Коваленко Б. О. Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2020.

Виконана дисертація – новаторське дослідження, у якому поєднано два підходи до вивчення мовотворчості письменників: з погляду історії української літературної мови та комплексного ареалогічного прочитання мови їхнього доробку.

Уперше в лінгвоукраїністиці з’ясовано стан вивчення мови Поділля кінця XIX – початку XX ст., визначено роль окремого мовно-культурного регіону (ареалу) в розвитку загальнонаціонального літературного стандарту, опрацьовано рукописи, автографи, першодруки С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, схарактеризовано мову цих

джерел, а також мову фольклорних та етнографічних записів із Поділля в контексті розвитку української літературної мови.

Констатовано, що основною діалектною базою для мови цих письменників був подільський говір південно-західного наріччя. Автографи, у яких збережені діалектні риси, послуговували досить важливими джерелами у вивченні їхнього ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше творах ці риси здебільшого знівельовані свідомим утручанням видавців.

Простежено характер відображення лексичних одиниць із художніх текстів С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського в лексикографічних працях.

Ключові слова: ідіостиль, мовна особистість, рукопис, автограф, фольклорні та етнографічні записи з Поділля, фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні риси говору, кодифікація літературної мови.

SUMMARY

Kovalenko B. O. Linguistic and cultural area of Podillia in the history of Ukrainian literary language of the late XIX – early XX centuries. – Manuscript.

Thesis for a scientific Degree of the Doctor of philological sciences on a specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of NAS of Ukraine. Kyiv, 2020.

The completed dissertation is an innovative research, which combines two approaches to the study of language creativity of writers: in terms of Ukrainian literary language history and a complex areological studying of the language of their works.

In the work the state of researching the language of Podillia in the late XIX – early XX centuries has been defined, the role of a separate linguistic and cultural region (area) in the development of a national literary standard has been determined for the first time in Ukrainian linguistics.

Systematic investigation of the linguistic and cultural area of Podillia, which involved the collecting and studying of ethnographic and folklore materials, began in the first decades of the XIX century and it was carried out by representatives of domestic and Polish science.

Till the middle of the XIX century such studies were mainly historical and geographical in nature, ethnographic descriptions in the publications of this period occupied a relatively small place. From the second half of the XIX century the next stage in the ethnographic studying of Podillia begins, which resulted in accumulation of a significant amount of factual material, mainly on the spiritual culture of Podillia – customs and rituals of family and calendar cycles, folk demonology, fairy tales, songs, riddles, proverbs and sayings that reflect Podillian dialect features.

Folklore and ethnographic records from Podillia were and still are an important source of historical studying of Podillian dialects. Their features are partially reflected in the records of K. Sheikovskiyi, A. Dymynskiyi, K. Shyrotskyi,

S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, and others. In the analyzed folklore texts from Podillia many dialect elements have been recorded, they remain till nowadays.

Manuscripts / autographs / first editions of works by S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi and M. Kotsiubynskyi have been studied and their language has been characterized in the context of the Ukrainian literary language history formation and development.

The analysis of the manuscript heritage of Podillian writers gives grounds to state that the main dialect base for their language was the Podillian dialect of the south-western dialect. Autographs, in which dialectal features are observed, serve as extremely important sources in the study of their individual linguistic style.

Comparing the manuscript heritage with lifetime editions convinces that autographs, in which dialectal features are observed, remain extremely important in studying of their individual linguistic style, because in the works published much later these features have been removed. Researching of the language of the works of Podolian writers on the basis of authentic texts, but not on the basis of works of different years of publication, gives grounds to expand the list of linguistic features presented in works on the history of the Ukrainian literary language.

The character of lexical units' reflection in literary texts by S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi and M. Kotsiubynskyi in lexicographic works has been traced. In dictionaries of the Ukrainian language, starting from the second half of the XIX century and up to nowadays, there are vocations to their works. Part of the vocabulary they used has been codified in dictionaries and reference books and became commonly used, another – belongs to the historical fund, the third is recorded as dialectal, and the fourth is not recorded in modern explanatory dictionaries at all and exists only in oral speech.

Key words: individual linguistic style, language personality, manuscript, autograph, folklore and ethnographic records from Podillia, phonetic, word-forming, lexical, morphological, syntactic features of dialect, codification of literary language.

Підписано до друку 22.03.2021. Формат 60x90/16.
Папір офісний. Друк різнографічний. Гарнітура Times New Roman.
Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 прим. Зам. № 928.

Надруковано в Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.